

Araştırma Makalesi / Research Article

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları

Rameş Rzayev*

(ORCID ID: 0000-0001-9699-8116)

Gönderim Tarihi
(Submitted)

21.03.2020

Kabul Tarihi
(Accepted)

09.07.2020

Yayın Tarihi
(Published)

30.09.2020

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Rzayev, R., "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2020): 891-927.

APA: Rzayev, R. (2020). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2) , 891-927.

Öz

Dönemin siyasi-ekonomik koşullarının etkisi ve entelektüellerin özverili çabalarıyla inşa edilmiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, parlamenter sistemin demokratik gücüyle ortaya çıkmıştır. "Ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı" anlayışının yarattığı siyasal ve düşünsel boyutlardaki değişimler, parlamento kurumunun belirleyiciliğine önemli derecede meşruluk kazandırmaktadır. Cemaat kavramından millet kavramına geçişin sağlanabilmesi istikâmetinde belirleyici olan Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık gibi kavramlar parlamenter sistemin çatısı altında tarihi sürece kilit bir çekicilik atfetmektedir. Sivil, siyasi, sosyal-ekonomik ve kültürel haklar dâhil tüm demokrasi haklar millet modelinin tamamlayıcı ögesi olmanın yanı sıra "vatandaşlık" kavramı ile doğrudan bütünleştirilmektedir. Aydınlanma düşüncesinin itici gücüyle kurumsallaşan yeni siyaset anlayışı kendi kurumsal tesisini parlamento düzeyinde gerçekleştirmektedir. Özellikle parlamento kurumunun Azerbaycan'da tesisi ulus-devlet kavramı altında şekillenen bir olgunun açık tezahürüdür. 19. yüzyılın ikinci yarısında yeni ivme kazanan

---

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, ramesrza@gmail.com.

PhD Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

Maarifçilik akımının ideolojik misyonu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin temelleri için bir bakıma eğitsel amaçları hazırlamıştır. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Fətali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi'yle başlayan aydınlanma fikir faaliyetlerini modernleşme temelinde tanımlamak gelecekte kurulacak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için bir yol çizecektir. 20. yüzyılın başlarında yetişen yeni kuşak aydınları tarafından ulusçuluk, ülke, vatandaşlık, ulus-devlet ve cumhuriyet gibi kavramları siyaset anlayışın merkezine alınmış ve ilk kurumsallaşma seferberliği başlatılmıştır. Bu kuşağın öncüleri arasında Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Ali Merdan Bey Topçubaşov, Fətali Bey Hoyski'nin cumhuriyetçilik ve ulus-devlet fikirleri kuvvetli bir yurttaşlık bilinciyle bütünleşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Parlamento, Türklük, İslamlık, Çağdaşlık, Evrensellik

The Stages of the Formation of the People's Republic of Azerbaijan

Abstract

The functionality of parliament arising from its unifying power is not a coincidence for the People's Republic of Azerbaijan established with the effects of the period's politico-economic conditions and the devoted efforts of intellectuals. The changes in political and intellectual aspects arising from the idea of "national self-determination" significantly legitimize the decisiveness of the parliament. The concepts such as Turkishness, Islam, and Modernity having a determining role in the way of transition from the concept of community to the concept of nation play a key role during the historical process under the roof of this institution. All the democratic rights including the civil, political, socioeconomic, and cultural rights are the complementary elements of the "nation" model and they are directly integrated with the term "citizenship". The new political view institutionalized with the driving force of idea of "enlightenment" has established its most striking example at the level of parliament. Especially the establishment of parliament in Azerbaijan is an apparent reflection of the phenomenon shaped under the "national state" concept. The general image of the People's Republic of Azerbaijan has been drawn by the principles of the educationalism idea of intellectuals, who have lived in the second half of 19th century. It is possible to define the intellectual activities, which have begun with Abasgulu Bakikhanov, Mirza Fatali Akhundov, and Hasan Bey Zerdabi, based on the modernization. The intellectuals of new generation of the early 20th century placed the concepts such as national consciousness, country, citizenship, nation-state, and republic at the core of political opinion and it

reflects the logical development in the way of institutionalization. The leaders of this generation were Ali Bey Hüseynzade, Ahmet Bey Ağaoğlu, Mammad Amin Rasulzade, Ali Mardan Topchubashov, and Fatali Khan Khoyski integrating the idea of republicanism with the strong citizenship consciousness.

Keywords: People's Republic of Azerbaijan, Parliament, Turkishness, Islam, Modernity, Universality

Giriş

28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti binlerce yıllık Türk-Müslüman tarihinde ulus-devlet, demokrasi ve cumhuriyetçilik kavramları bakımından bir ilk olma özelliğine sahiptir. Azerbaycan'ın siyasi tarihinde kendi öz kimliği ve adıyla var olma iradesini gösteren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu tarihin hızlı değiştiği bir döneme rastlamaktadır. Bu değişim Azerbaycan tarihinde bilinçli olarak milli-kültürel değerlerle modernleşmenin nitelikleri arasında kurulan ahenkle ilintilidir. Modernleşmenin düşünsel değerlerinin Azerbaycan'a sirayet etmesi toplumun her katmanına bir ölçüde hareketlilik katmaktadır. Yeni dünyanın yaşam standartlarına uygun başlatılan toplumsal seferberlik Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'yle senkronize olarak ilerleme imkânı elde edebilecektir. Aydınlanma paradigması çizgisi üzerinde ilerlemeyi izleyen Cumhuriyet kurucularının temel eğilimi, Maarifçilik dönemi entelektüellerinin yarattığı fikir iklimiyle bir ölçüde örtüşmektedir. Resulzade'nin altını çizdiği gibi:

18. yüzyıl Batı düşüncesinden ilham alan 19. yüzyıl Azerbaycan maarifçilerinin edebi faaliyeti politik amaç gütmüyordu. Fakat daha sonraki dönemde tesis olunan 'Ekinçi' adlı gazete maarifçilerin edebi görüşlerine siyasi bir hüviyet katmıştı.¹

19. yüzyılın ortalarında siyasi etki bakımından Maarifçilik*

¹ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Problemi, Ankara, 1996, s. 18

* 19. yüzyıl Azerbaycan Maarifçiliği – 18. yüzyıl Batı Aydınlanma anlayışının karşılığı olarak ifade olunmaktadır. Temelinde "ilerleme" düşüncesi yer almaktadır. Batı ve Rusya aydınlanma fikrinden ayrıldığı nokta Çarlık sömürgecilğine karşı siyasi, ideoloji

hareketinin kısıtlı kaldığı gerçekliği yadsınamaz. Maarifçiler tarafından esas konulan Azerbaycan'ın ilk modernleşme dünya görüşündeki toplumu biçimlendirme güdöleri, Çarlık hegemonyasıyla bir anlamda formüle edilmiştir. Çünkü Batı'nın modernleşmenin muhtevasındaki fikir akımlarının Azerbaycan'da dikkatleri üzerine çekmesi "genel Rusya refahı" doğrultusundaki bir bakış açısını açık ifade etmektedir. Bu çarpık durumun ileriye doğru yön değiştireceği gerçekliğiyle karşı karşıya kalan entelektüeller, mahiyetine vardıkları problemin çözümü için yeni arayışların içine gireceklerdir. Rusya entelektüellerinin, Rus kültürünün ve romantizmin Azerbaycan'a etkisi² bu şekilde problematik bir surette derinleşecektir.

Rusya siyasi tarihinde ilk meşrutiyet ve ulus-devlet kavramı "Dekabristler"le* başlangıç noktası bulmuş ve 19. yüzyıl Azerbaycan maarifçiliğinin esin kaynağı olmuştur.* Böylece "görevi devlete değil, 'ulusa' hizmet olarak gören Rus intelejensiyasının kendisini yeniden keşif etmesi"³ Azerbaycan entelektüellerine de sirayet etmiştir. Böylece Azerbaycan'ın modernleşme yolundaki ilk iz sürümü Mirza Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmayıl Bey Kutkaşanlıyla başlamış ve daha sonraki yıllarda Mirza Fetali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi'nin düşünsel faaliyetleriyle aktiflik aşamasına

---

mücadele yöntemlerini toplumsal eğitime indirgemiş olmasıdır. Modernleşmenin esas parametrelerinden olan ulus-devlet ve ulusçuluk kavramı yerine işlevsel amaçlı gündelik kaygılar ve eğitim maarifçilik akımının literatüründe kabarıklık biçimde ifade olunmaktadır.

² Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 2014, s. 293

* Rusya'daki siyasi, ekonomik ve toplumsal düzenin yasalara göre kurulması için "Dekabristler" ("Aralık" ayna atfen Aralıkçılar olarak tarih literatürüne geçmişlerdir) adlandırılan entelektüeller ve subaylar 14 Aralık 1825 tarihinde St. Petersburg'da başarısız ayaklanma başlatmışlardır. Asıl amaçları Rusya'ya Anayasal monarşiyi getirme ve bunu parlamenter sistemi doğrultusunda tatbik etme olmuştur - (Orlando Figes, Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi, İstanbul, 2009, s. 112);

* Devlet tarafından yakalanan "Dekabristlerin" bir kısmı Sibiryaya bir kısmı Kafkasyaya sürgün edilmiştir. Sürgün sırasında A. Odoyevski, A. Bestuyev-Marlinskiy, P. S. Sankovskiy, V. K. Kuhelbeker gibi Dekabristler Azerbaycan aydınlarıyla sıkı temas kurmuş ve aralarında dostluk ilişkileri yaranmıştır. Hem Batı hem de kendi idealarıyla onlara etki etmişlerdir - (Feyzulla Kasımzade, XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bakü, 1956, s. 42)

³ Orlando Figes, Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi, İstanbul, 2009, s. 112

yükselebilmıştır.⁴

H. Zerdabi tarafından 1875 yılında “Ekinçi” gazetesinin basılması, modern kurumsallaşmaya yönelik ilk adımların başlangıcı idi.⁵ “Ekinçi” gazetesıyla başlayan Rusya Müslümanlarının basın hayatı 1881 yılında İ. Gaspıralı'nın Kırım'da çıkardığı “Tercüman” gazetesıyla yeni bir safhaya taşınmış ve ulusçuluğa dair konularda teşvik edici bir niteliğe sahip olmuştur.⁶ Bu durum 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya Müslümanlarının benimsedikleri değişim hedeflerini kurumsal çerçevede somutlaştırmıştır.

1905 Rus İhtilali'ni müteakip Azerbaycanlı entelektüellerin Çarlığın sömürgecilik politikalarına karşı muhaliflik tutumu içinde sergiledikleri görüşler, demokrasi, milli kimlik, ulus-devlet, hürriyet, ve özerklik gibi kavramların toplumda yerleşmesinin yolunu açmıştır. Bir anlamda kurumsal özerklik tartışmaları siyasi bir boyuta taşımıştır. Ülke içerisinde konumları itibariyle tabiiyet durumunda olan Müslümanların tartışabilecek platformdan yoksun bırakılmaları esas eleştirilerin siyasi odağını teşkil etmiştir. Rusya'dan kopma sürecini hızlandıran esas amillerden birini buna bağlamak mümkündür. A. Ağaoğlu'nun Azerbaycan'a döndükten sonra kaleme aldığı yazısında, Çarlık sömürgesindeki Türk-Müslüman toplumunun genel durumu şöyle tasvir edilmiştir:

“Bir taraftan Rus hükümetine karşı mücadele ederek her çeşit umumi ve siyasi hukuktan mahrum olan Türk unsuruna bu hukuku dahi sağlamaktan, diğer taraftan Türk unsurunun kendisine birlik fikrini sağlama maksadıyla mezhep çatışmasını ve özellikle Şii-Sünni düşmanlığını aradan kaldırmaya çalışmaktan ibarettir. Bununla beraber halkı ilim ve irfana ısındırmak, Türkçe mektep ve diğer irfan müesseselerini vücuda getirmek için uğraşmak lazımdır.”⁷

Rusya idaresindeki Müslümanlar 1905 İhtilali'nden sonra siyasi ve

⁴ Haydar Hüseyinov, Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden, Bakü, 2007, s. 62

⁵ A. Abdullayeva, (ed.). Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carcısı: Hasan Bey Zerdabi, Bakü, 2012, s. 6

⁶ Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Türkçülük ve İslam, Ankara, 2000, s. 28

⁷ Yusuf Akçura, Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İstanbul, 1978, s. 200

toplumsal teşkilatlanma çalışmalarına hız verdiler. Ağustos 1905 yılında Kafkasya, Kırım ve Türkistan ileri gelenlerin çabalarıyla Rusya'daki Müslümanların kongresinin* toplanması siyasi bilinçlenme, milli kimlik ve demokrasi kavramı tartışmaları bakımından azami ölçüde faydalar elde ettiler. Kongrelerde Türk-Müslüman tarafları arasındaki fikir ayrılıkları, uzlaşmalar, çoğunluk gibi kriterler demokrasinin bariz karakterini yansıtmaktaydı. Kongrelerdeki delegelerin birçoğu sonraki dönemde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu rolünü üstlenecek şahsiyetlerdi. Henüz yeni olan cumhuriyetçilik ve demokrasi idealleri, uğrunda siyasi mücadele edilecek bir kuvvet haline gelmemişti. Fakat İ. Gaspıralı'nın da ifade ettiği gibi "...milletin bütün vücudunu baştan ayağa hareketlendirilmiş, orta sınıf, ulema, aydınlar ve eğitim görmüş Müslümanlar uyandırılmıştı."⁸ Özellikle "Rusya Müslümanları kongrelerindeki fikirlerin ve Çarlığa karşı ileri sürdükleri kültürel özerklik meselelerin"⁹ muhtevası Rusya'dan kopmaya yönelikti. Bu süreç hakkında Resulzade'nin tespiti dikkate değer nitelikteydi:

28 Mayıs 1918'de kabul olunan Azerbaycan 'İstiklal Beyannamesi'

* İlk kongrenin tarihi (Ağustos 1905) ehemmiyeti Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyete katılımını sağlamak ve emperyalizmin güç kazandığı bir dönemde savunma mekanizmalarını oluşturmak olmuştur – (Ahmet Kanlıdere, XIX. Yüzyıl Türk Dünyası, Eskişehir, 2013, s. 62); 1906 yılının Ocak ayında 2. Kongre toplantısının Petersburg'ta yapılması kararlaştırılmıştır. Kongre 108 delegeden oluşmuştur. Toplantının en önemli konusu teşkilatlanmanın kaçınılmaz bir şart olması ve programlı bir biçimde aktif katılımın sağlanabilmesidir. Kabul edilen ideolojik konsept ve program göre Rusya Müslümanlarına en uygunu Meşrutiyetçi Demokrat Partisi'nin (Kadet) siyasi çizgisidir – (İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri II. Cilt, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, 2004, s. 327); 16-21 Ağustos 1906'da yapılan 3. Kongrede Rusya Müslümanlarının birlik fikrine ziyadesiyle vurgu yapılmış, dini mezhepsel farklılıklar bir kenara itilmiştir. 3. Kongrede A. M. Topçubaşov ve A. Ağaoğlu'nun üzerinde durduğu esas konu, kültürel ve siyasi faaliyetlerde milli kimlik söyleminin kurtarıcı rolü göz ardı edilmemesiydi - (Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, 1987; s. 396); 3. Kongrede siyasi ve kültürel "Türklük" fikri belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. 3. Kongrenin en önemli kararı, dayanışma ve iş birliği çerçevesinde yeni bir teşkilatın "Rusya Müslümanları İttifakı" adı altına teşekkülü olmuştur. A. M. Topçubaşov'un kongrede dediği gibi "Biz Türk'üz, soyumuz, dinimiz birdir" fikri, "İttifak"ın manevi durumunun kısa özetiydi – (Kanlıdere, XIX. Yüzyıl Türk Dünyası, Eskişehir, 2013, s. 72);

⁸ İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri II. Cilt, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, 2004, s. 325

⁹ Büşra Ersanlı, İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937), İstanbul, 2015, s. 76

*edebi bir uyanışla başlayan, 1905'te bilhassa canlanan fikir gayesi
1. Dünya Harbi esnasında Azerbaycan Türkçülüğünün hürriyet ve
istiklalini umuma ilanır.¹⁰*

Çarlık merkezi otoritenin zayıflamasıyla Ermenilerin Kafkasya'da başlattıkları etnik çatışma ve terör hareketleri Azerbaycan'da da siyasi teşkilatlanmayı* hızlandırdı. İçinden çıkılmaz bir hale dönüşen "Ermeni meselesi"* Azerbaycan tarihinde farklı bir sahaya girdi ve bu olaylar sırasında binlerce masum insan hayatını kaybetti. Milliyetçilik duygusunun canlanması ve kuvvetlenmesi Çarlık içerisindeki etnik çatışmalara dönüştükten bir süre sonra merkezden kopmaya yönelik faaliyetlerle yer değiştirdi.

Bu şartlar altında meydana çıkan siyasi teşkilatlar ve partiler, hürriyet atmosferi içinde ideolojilerinin tebliğine girişmişlerdi. O dönemin özelliklerinden biri Rusya'da meşrutiyetin sağladığı imkânlardı. İdeolojik çeşitliliği bakımından kurumsallaşma olağan bir duruma geldi. Azerbaycan'ın siyasi düşünce alanında Çağdaşlaşma, İslamık ve Türklük* ideallerini kapsayan kutuplar doğdu. Bu akım

¹⁰ Mehmet Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, İstanbul, 1993, s. 54

* Teşkilatlar ve siyasi partiler konusuna bir sonraki başlıkta değinilecektir.

* "Ermeni Sorunu", iki asırlık evrede siyasi nitelikli Ermeni kimliğinin ve milliyetçiliğinin "Türk düşmanlığı" kavramıyla özdeşleşen durumunu ihtiva etmektedir. 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanları Ermenilere tanınan yeni haklar gelişmeleri farklı bir safhaya taşımıştır. Bu tarihten sonra Ermeni Patriği Ermenler için ruhanî bir lider değil, aynı zamanda dünyevi işleri düzenleyen bir konuma yükselmiştir. 1863 yılında Ermeni Millet Nizamnamesi ile devlet içerisinde ayrıcalıklı bir konum işgal etmişlerdir. Osmanlının zayıflaması ve Batı karşısında sorunlara yüz yüze kalmamasından sonra Ermeni cemaati bağlı oldukları devlete yüz çevirmeye başladılar. Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarıyla "Ermeni Meselesi" siyasi baskı vasıtasına dönüşmüştü. Rusya'nın Kafkasya'da güçlü şekilde bulunması Ermeni faktörüne bağlandı – (Enis Şahin, Diplomasi ve Sınır, İstanbul, 2005, s. 14-15)

* "Türklük" kavramı önce içinde bir ırkın yaşadığı sınırlar açık bir biçimde çizilmemiş yurdun adı olarak ifade olunan "Turan" tanımıyla paralel kullanılmaktadır. "Turan" kavramı Türk kavimleri birliğinin en son hedefine işaret etmektedir. Ülken'e göre, ilk defa Türkiye'de "Turan" kavramı A. Hüseyinzade tarafından entelektüel bir ideal olarak ifade edilmiştir - (Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, 2014, s. 305); Bütün Türk kavimlerinin etnik ve kültürel toplum kaynaklarının bilimsel bir şekilde saptanması ise "Genç Kalemler" dergisinin genel ideolojik bakışında yansıtılmıştır. Rusya Müslümanlarının tanınmış üç entelektüeli - İ. Gaspıralı (Kırım), A. Hüseyinzade (Azerbaycan) Y. Akçura (Tataristan) - "Türklük" idealini Rusya Çarlığının emperyalizmi politikalarına karşı korunma kalkanı olarak görmüşler - (Serge A.

temsilcilerinin gazete yazarlığında, edebiyatta ve halk seviyesinde mücadelesi Azerbaycan Halk Cumhuriyetine giden yolun fikri çalışmalarını başlattı. Bu faaliyetlerin doğuşu Çarlığın merkezîyetçi idaresinde başlasa da mücadelecî bir güç haline gelmesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin parlamenter rejiminde mümkün olabildi. Cumhuriyet'te tesis edilen parlamento demokrasinin ölçülü esaslarına göre faaliyetini kurdu ve tüm siyasî görüşler için koşullar hazırladı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Teşekkül Aşamaları

I. Dünya Savaşı başlarında Rusya'nın lehine cephelerde yaşanan gelişmeler daha sonraki yıllarda yerini büyük bir hezimete bırakacaktır. Durum böyle iken 1917 Şubat ve Ekim aylarında Rus İhtilalleri patlak vermiştir.¹¹ Bu olaylar hem savaşın gidişatını esas itibarıyla değiştirmiş hem de iç karışıklara yol açarak millî hareketleri körüklemiştir. Şubat İhtilali'nden sonra Rusya içinden çıkılmaz ağır sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Yeni Rus idaresini temsil eden Geçici Hükümet Kafkasya coğrafyasında içinde bir kişi Ermeni'nin de bulunduğu bir komite kurarak Transkafkasya Komiserliği (Maverâ-yı Kafkasya) yönetimini sağlamaya çalışmıştır. Daha çok OZAKOM* olarak bilinen bu kurum Maverâ-yı Kafkasya bölgesinde Geçici Rus hükümetinin ve sonra Kerensky hükümetinin idarî organı olarak faaliyet göstermiştir.¹²

Bolşevikler tarafından 7 Kasım 1917 yılında gerçekleştirilen ihtilalle Geçici hükümet yıkılmış ve yerine "İşçiler ve Köylüler Geçici Hükümeti" tesis edilmiştir.¹³ 8 Kasım 1917'de Lenin'in kendisi tarafından kaleme alınan "Barış Dekreti"nin yayınlanması gelişmelerin seyrini bambaşka bir yöne çevirmiştir. "Barış Dekreti" olarak bilinen kararnamede, savaşa son verilmesi, ilhaksız ve tazminatsız barışın imzalanması ve self-determinasyon meseleleri Rus toplumunun önemli bir kesimi tarafından destek görmüştür. Fakat sömürü halkları için son derece

---

Zenkovsky, Rusya'da Türkçülük ve İslam, Ankara, 2000, s. 102). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda belirleyici rol alan "Müsavat" Partisi ideolojik sütunlarından birini "Türklük" düşüncesi üzerine bina etmiştir.

¹¹ Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, 1987, s. 417

* OZAKOM, Rusça "Osobiy Zakavkazskii Komitet" ibaresinin baş harflerinden oluşmaktadır. "Özel Zakafkasya Komitesi" anlamına gelmektedir.

¹² Enis Şahin, Diploması ve Sınır, İstanbul, 2005, s. 21

¹³ Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s. 237

önemli hususlar içeren bu kararname, uygulanmayan bir “niyet belgesinden”¹⁴ başka bir şey değildir. Bu gelişmeler sonucunda Rusya'ya bağımlı halkların milli bağımsızlık talepleri geçirilmeyecek derecede siyasi bir eyleme dönüşmüştür.

Bolşeviklerin Kafkasya'ya yönelik faaliyetleri, “Barış Dekreti'nin tutarsızlığını açık şekilde ortaya koydu. Tutarsızlıklardan biri Bolşeviklerin Ermenileri faaliyetine yönelik destekleyici çağırılarıydı. Bu doğrultuda Bolşeviklerin ilk girişimi 29 Aralık 1917'de Bakü Sovyeti başkanı S. Şaumyan'ın Kafkasya'da Sovyet hâkimiyeti kurulana dek “Kafkasya Fevkalade Komiseri” tayin etmek oldu.¹⁵

O sırada üç milli grubu (Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler) kapsayan bağımsızlık tartışmaları açık seçik bir şekilde ifade olunmaya başlamıştır. Böylece Maverâ-yı Kafkasya'da Bolşeviklerin hâkimiyetini tanımayan “Transkafkasya Komiserliği”¹⁶ Ordu Komutanlığı'nın Türkiye ile 5 Aralık 1917'de imzaladığı Erzincan Mütarekesi sonucunda Rus askerleri bölgeden çekilmeye mecbur bırakılmıştı.¹⁷ Azerbaycan aydınları, Gürcü toprak sahipleri ve Ermenilerden güçlkle oluşturulan koalisyonun önemli bir parçasını kendi çatısı altında toplayan “Komiserlik Meclisi” Gürcülerin ağırlıklı olduğu bir kuruluştur.¹⁸ Rusya'daki yeni durum ve General Nazarbekov'un komutasındaki General Aresyan, Albay Silikyan ve General Andranik tarafından idare olunan Ermeni fırkalarının bölgedeki münferit hareketleri “Komiserlik” içinde ayrışmaların başlıca nedenlerden biri olacaktır.

Ermeni çetelerinin bölgede işledikleri cinayetlerin önlenmesi kısa zaman zarfında kendini göstermekte gecikmedi. Belli merkezlerin ürettiği ideolojiye göre çalışan bu örgütlü hareketler Türk tarafını müdahaleye teşvik etmekteydi. Konuyla ilgili Türk tarafı (Vehip Paşa) “Başkomutan General Prjevalski ve Odişelidze'ye bir yazı göndererek

¹⁴ Şahin, *Diplomasi ve Sınır*, s. 24

¹⁵ Cemil Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü, 1993, 42

¹⁶ Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 110

¹⁷ Elçin Neciyev, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, Emre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 52

¹⁸ Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, I. Cilt; İstanbul, 2006, s. 312-313

Ermeni mezaliminin engellenmesi talebinde bulundu.”¹⁹ Her defasında alınan yanıtlar farklı bahanelerden ibaretti ve her türlü anlaşmanın yolu kapatılıyordu. Sonuçta Müslümanlara karşı başlatılan mezalimin karşı tarafça engellenememesi, 12 Şubat 1918’de askeri harekâtı başlattı.²⁰ Türk tarafının önlem amaçlı başlattığı askeri harekât devletlerarası hukukun gereği olarak bağımsızlığı tanınmamış Transkafkasya Komiserliğini önemli bir sorunla karşı karşıya bıraktı. 14 Şubat’ta Türkiye ile müzakerelere başlanması prensip olarak kabul edildi.²¹

Aslında bu olayı bölgede siyasi hâkimiyetini tesis ede bilmeyen Transkafkasya Komiserliği’nin iktidarsızlığının bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir. Girilen siyasi ve askeri buhrandan kendini feshederek çıkmak gibi farklı bir yol izlediği görülecekti. Böylece 22 Şubat’ta Transkafkasya Seymi’nin tesis edilmesi ve hâkimiyetin ona verilmesi hakkında karar verildi. 23 Şubat’ta Transkafkasya Seymi 32-Gürcü Menşeviki, 30-Müsavatçı, 27- Taşnaksutyun, 4-Hümmetçi, 3-İttihatçı, 7-Eser, 2-Müslüman Sosyalist Bloku ve Ermeni Halk Bağımsızlığı Partisi’nden ibaret bir meclis olarak işe başladı. Meclisten 5 Gürcü, 5 Azerbaycan Türkü ve 4 Ermeni’den oluşan bir hükümet kabinesi oluşturuldu. Hükümette başbakanlık görevini Gürcü Y. Gegeçkori üstlendi.²²

3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovski Antlaşması’yla 1878’de Rusya’ya kaybedilen Türkiye arazileri dikkat merkezinde idi. Türkiye arazilerini tekrar geri almak için gösterdiği kararlığı tüm vasıtalarla ortaya koyuyordu. Antlaşmanın Transkafkasya tarafınca tanınması meselesi burada belirleyici faktördü. 4 Mart 1918 tarihinde Transkafkasya Seymi ve Türkiye (Osmanlı) Devleti arasında Trabzon Konferansı’nın işe başlaması bu istikâmette atılan bir adımdı. Trabzon’da müzakereler 14 Mart-14 Nisan tarihleri arasında yapıldı. Müzakereler Brest-Litovski Antlaşmaları doğrultusunda gerçekleşse de istenen sonuca ulaşılmadan görüşmeler çıkmaza sürüklendi.²³

¹⁹ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 40

²⁰ Şahin, a.g.e., s. 42

²¹ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 62

²² Gazanfer Recepli, Azerbaycan Tarihi: Oçerkler, Bakü, 2013, s. 299

²³ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 64-65

Çhkenkeli'nin öncülük ettiği Transkafkasya delegasyona Kafkasya Müslümanlarının temsilcisi M. H. Haçinski, M. Y. Mehtiyev, H. Hasmemmedov ve A. Şeyhülislamov dâhildi. M. E. Resulzade ise heyetin içinde müşavir olarak bulunuyordu. Kafkasya delegelerce (Azerbaycan heyeti dışında) antlaşmanın tanınıp, tanınmaması hakkında bir fikir birliği mevcut değildi. Ermeni ve Gürcüler Türkiye'nin taleplerini ret edip, savaş isteklerini dile getiriyorlardı. Azerbaycan heyeti ise kabul edilmesi gerektiğini ısrarla savunuyordu. Türk tarafı anlaşmanın sağlanmaması durumunda askeri harekâtı bir baskı unsuru olarak masada tutuyordu. Tüm teşebbüslerin ve müzakerelerin Kafkasya tarafınca isteksizce karşılanması Türk tarafının beklentilerini boşa çıkarıyor ve mevcut gerginliği artırıyor.

24 Mart'ta Türk tarafı Transkafkasya delegasyonuna nota vererek, 48 saat içinde cevaplanmasını talep etti. 30 Mart 1918 yılında Çhkenkeli, Rauf Orbay'la görüşüp, "Brest-Litovski şartlarını kabul ettiklerini ve sonraki görüşmelerin bu esasta sürdürmeye hazır olduklarını bildirdi."²⁴ Çhkenkeli, notanı kabul etse de Seym'de tartışmalar yarattı. Müslüman fraksiyonuna dâhil Müsavatçılar, Demokrat Tarafsızlar ve İttihatçıların itirazlarına rağmen, Seym 13 Nisan tarihli kararla Türkiye'ye savaş ilan etti.²⁵

Türkiye'nin cephele üzerindeki etkisi arazilerin mukadderatının belirlenmesinde önemli rol oynadı. Türk tarafının başlattığı harekât Nisan ayının sonuna gelindiğinde eski Rus sınırına kadar ilerledi. Fakat Elviye-i Selâse'den Transkafkasya ordularının tahliyesinde bir gelişme görünmüyordu. 7 Mart tarihinde Türkiye'nin Transkafkasya Seym'ine hitaben gönderdiği yazıda Elviye-i Selâse'nin (Batum, Kars, Ardahan) tahliye edilmesi talebine Başkomutan General Lebedinski'nin verdiği olumsuz cevap, Enver Paşa'yı yeni harekât başlatmaya zorlamıştı.²⁶ Nihaî Türk teklifleri karşısında durumun ciddiyetini kavrayan karşı taraf Vladikars'a gelerek, Kâzım Karabekir Paşa'yla görüşmüş, Kars şehrini teslim etmeye razı olduklarını bildirmişlerdi. 25 Nisan'da I. Kafkas

²⁴ Vasif Gafarov-Giyas Şükürov, Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri Esasında), Bakü, 2017, s. 75

²⁵ Gafarov-Şükürov, a.g.e., s.75

²⁶ Şahin, a.g.e., s. 48

Kolordusuna bağlı I. Avcı taburu Kars'a girerek, şehri teslim aldı.²⁷

Bu şekilde gelişen olaylar karşısında Transkafkasya Seymi yeni bir yol tercih ederek, 22 Nisan'da Tiflis'te olağanüstü bir toplantı gerçekleştirdi. Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermenilerin temel ögelerini oluşturduğu "Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti"ni ilan etti. Türkiye'nin isteklerini kabul ederek hem Brest-Litovski Antlaşması'nı tanıdı hem de Rusya'dan resmen ve fiilen kopmuş oldu. Türk Hükümeti 25 Nisan 1918 yılında Kafkasya Bağımsız Cumhuriyeti'ne bir yazı göndererek, yeni kurulmuş devletin bağımsızlığını tanıdığını açıkladı.²⁸

Doğu Anadolu, Karadeniz'in doğu kıyıları, Maverâ-yı Kafkasya'yla Türkiye sınırlarında siyasi ve askeri olayların karışık bir hâl aldığı sırada, Bakü'de kanlı "31 Mart Katliamı" yaşandı. Bakü ve onun doğal zenginliklerini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak isteyen Bolşevik Rusyası, Ermeni Taşnaksutyun ve Bolşevik silahlı birleşmelerini harekete geçirmiştir. "Bu siyasetin başarılı biçimde sonuçlanması için Şaumyan Bakü'ye gönderilmiş ve Kafkasya Olağanüstü Hal Komiserliği görevine getirilmiştir. Şaumyan'ın bu göreve getirilmesi Ermeni milliyetçi ideallerine olan bağlılığından kaynaklanmıştır."²⁹ Bakü sakinleri olan Ermeniler, Şaumyan'ın öncülüğünde Bolşeviklerle birleşerek, 31 Mart'tan 3 Nisan'a kadar 11 binden çok Azerbaycan Türkü'nün katledilmesine sebep oldular.³⁰ Böylece Bolşevik güçleri Bakü şehrinde kendi Sovyet Hükümeti'ni tesis ettiler. Lenin bu haber üzerine 16 Nisan'da Şaumyan'a bir tebrik mektubu göndermişti. Mektubunda: "...Bakü Sovyeti'nin yürüttüğü siyasetin takdire şayan olduğunu ve bunu beğendiğini, bundan sonra Bakü proleterlerine hem maddi hem de manevi destek olacağına söz vermişti."³¹

2 Nisan 1918 yılında Transkafkasya Seym tarafından bir toplantı gerçekleştirildi. Bakü'de yaşanan kanlı "31 Mart Katliamı" toplantının

²⁷ Şahin, a.g.e., s. 56

²⁸ Şahin, a.g.e., s. 69

²⁹ Neciyev, Kafkaslarda Türk Katliamı, s. 75

³⁰ Ali Merdan Bey Topçubaşov, "Azerbaycanlılarla Bolşeviklerin Müsademesi, Ermenilerle Bolşeviklerle Beraber Hareketi", Azerbaycan Elimler Akademiyasının Haberleri Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi, No. 3, Bakü, 1990, s. 129

³¹ Neciyev, a.g.e., s. 87

esas müzakere konusu idi. Transkafkasya Hükümeti'nden hiçbir yardım görmeyen Azerbaycan tarafı bu bakış açısının değişmesi yönünde önemli gayret gösterdi. Azerbaycan heyeti üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmek için 11 Mayıs 1918 tarihinde başlayan "Batum Barış Konferansı"nda* da sorunu gündeme getirdi. Konferansta "Müsavat" Partisi kurucularından N. Yusufbeyli'nin öncülüğündeki Azerbaycan heyeti Türk heyetiyle görüşerek hem Ermeni katliamlarının engellenmesi hem de sınır düzenlemesi konusuna hassaslıkla yaklaşılmasını istemiştir.³² Azerbaycan'ın Türk tarafıyla uygun gelen talepleri sınırların 1828 yılındaki Türk-Rus sınırlarına ulaşması olmuştur. Türk ve Azerbaycan heyeti arasındaki müzakerelerin ana konusu Türkiye ile Azerbaycan ülkeleri arasına yerleştirilen Ermenilerin yarattığı endişe idi. Tüm uyarıları göz ardı eden Ermenilerin bu topraklarda sürdürdükleri "etnik temizleme" icraatları askeri seçeneği zorunlu hale getirmişti. Türkiye bu suretle 11 Mayıs notasıyla hem talep ettiği arazileri geri alma hem de Ermenilerin mezalimlerini durdurma için askeri harekâtı başlattı. Askeri harekât başarıyla sonuçlandı ve 16 Mayıs Gümrü şehri alındı.³³ Bu şartlar altında Halil Bey'in* Transkafkasya heyetine taktim ettiği 12 maddelik taslağı

* Ayrıntılar için bkz. Trabzon ve Batum Konferansları hakkında Enis Şahin'nin "Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)" adlı kitabı bu konudaki başlıca çalışmalarındandır.

³² Mehman Süleymanov, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harp Tarihi, I. Cilt, Tahran, 2014, s. 253

³³ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 82

* Halil Bey, Batum Barış Konferansı sırasında, Ermenilerin Türkiye'ye karşı kaybettikleri topraklara karşılık olarak Kafkasya'daki Müslümanlara ait birtakım toprakların verme taahhütleri olduğu konusunda Enver Paşa'ya bir yazı yazmıştır. Enver Paşa bu duruma şiddetle karşı çıkmış ve Talat Paşa'nın 24 Mayıs'taki yazısı hatırlatmıştır. Yazının özeti şöyledir: "Eğer bu gün Kafkasya'da beş-altıyüzbin kişilik ve yeterli araziye sahip bir Ermenistan teşekkül ederse, gelecekte emirleri Amerika'dan alacaktır ve o dışardan gelecek Ermenilerle bu hükümet milyonlarca nüfusa sahip olacaktır. Bu bizim için Rusya'dan daha zararlı olur. ...Ermenilerin ufak bir hükümet halinde dahi teşekkül etmemesine, Müslümanların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerinin teminine ve bilakis bu gün Ermenilerin elinde bulunup da Müslümanların oturmakta oldukları Erivan gibi mıntıkların dahi Müslümanlar tarafından tutularak, Ermenilerin elinden kurtarılmasına özellikle gayret sarf edilmesini tercih ederim. ...Gerek hükümetimizin, gerek Kafkasya'daki Müslümanların şimdiki ve gelecek menfaatleri ancak bu şekilde kurtarılabilir – (ATASE, A. 4-3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; akt. Enis Şahin, Diplomasi

“dökülen kanların karşılığı olarak”³⁴ nitelendirmek mümkündür.

Mayıs’ın ortalarından itibaren ise konferans çalışmaları sırasında Gürcüler Alman delegeleriyle gizli müzakerelere başladılar. Batum ve Poti’de imzaladıkları antlaşmalar sayesinde Kafkasya’ya müdahil olma hakkını kazandılar. Kurulan bu ilişkiler sonucunda Gürcü fraksiyonu 26 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Federasyon’unu terk ederek bağımsızlığını ilan etti. Aynı gün Halil Bey’in Seym’e gönderdiği ulti-matom yanıt-sız bırakıldı. Milli grupların siyasi beklentilerine, Seym’deki mebusların becerisizliği ve ekonomideki çöküntü de eklenince tenezzül kaçınılmaz oldu. Böylelikle Transkafkasya Seym’i, Türkiye’nin ulti-matomuna cevap vermeden son toplantısını yaparak kendi faaliyetine son verdi.³⁵

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Kurulması

Seym’in feshi ile Müslüman fraksiyonu Kafkasya’daki yaranmış durumu gözden geçirmek için 27 Mayıs 1918’de toplandı. Siyasi gerçeklikleri göz önünde bulunduran delegeler bağımsızlık hedeflerinin belirleyici gücünü fark etmiş ve üzerinde önemle durmuşlardı. Azerbaycan’ın demokratik bir cumhuriyete dönüştürülmesi meselesi tartışmaların ana konusuydu. Bağımsızlık fikirlerinin ve kavramının tartışılmaya başlandığı Tiflis şehrinde Geçici Milli Şura’nın tesis edilmesi hakkında fikir birliğine varılır. Böylece Seym’deki 44 mebusan ibaret Azerbaycan heyeti (toplantıya 24 mebus katılmış ve 2 mebus çekimser oy kullanmıştı – S. M. Ganizade ve C. Ahundov) ülke yönetimini Milli Şura’ya bırakarak, 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı hakkında karar kabul etti. M. E. Resulzade* Geçici Milli Şura’nın başkanı seçildi.³⁶ M. E. Resulzade Azerbaycan’ın istiklalinin tarihi önemini şu satırlarla yazıya dökmüştü:

*O tarihten önce bir millet olarak varlığını ispat eden
Azerbaycan halkı bundan böyle millet olarak devlet kurmuş*

ve Sınır, İstanbul, 2005, s. 87)

³⁴ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, Bakü, 1990, s. 340

³⁵ Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, Ankara, 1991, s. 86-87

* Bağımsızlığın ilan edilmesinde M. E. Resulzade Batum’da idi.

³⁶ Vasif Caferov, “Cumhuriyet Parlamentosunda Vatandaş Cemiyeti Kuruculuğu”, Ekspress, 10 Mart 2017

*ve bu devletin istiklali uğrunda bütün mevcudiyeti ile meydana atılmıştır.*³⁷

28 Mayıs 1918 yılında H. Ağayev'in başkanlığındaki Geçici Milli Şura'nın ilk tarihi toplantısında ulus-devlet denklemini kuvvetlendirecek ve ona meşruluk kazandıracak hedefler belirlendi. "Misak-i Milli" niteliği taşıyan altı maddeden ibaret "İstiklâl Beyannamesi"nin³⁸ dünyaya ilan edilmesiyle Azerbaycan tarihinde anlam ve önem bakımından yeni bir safhaya geçildi. Azerbaycan'da cumhuriyetçiliğin esası koyuldu ve gerekli görülen demokratik ilkeler yeni siyasi kimliğe açıkça yansıtıldı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinin genel hatları siyasi önderlerin bir bakıma güçlü ve anlamlı gelecek inşa etme hedeflerini ihtiva ediyordu. "İstiklal Beyannamesi"nin kabul edilmesiyle bütün Türk-Müslüman dünyasında ilk defa siyasi hâkimiyet demokratik parlamenter cumhuriyet idare-usulü esasına dayandırıldı.³⁹

Siyasi öncülerin beyannamedeki amaçları yeni siyasal yapıyı laikleşme ve modernleşme kavramları üzerinde kurulmasını temin etmekte. Temel hak ve özgürlükleri canlandıran düşünceleri ihtiva eden "Anayasa", "Hürriyet", "Parlamento" ve "Vatandaş" gibi kavramlar o devre kadar Azerbaycan'da pek de ifade edilmemekteydi. Dolayısıyla ulus-devlet kavramının öznesi olan cumhuriyet olgusu Azerbaycan'da milli egemenlik gerçekliğini açık yansıtmaktaydı. Karmaşık bir tarihi koşullarda şekillenen "milletin" kendi "devletine" sahip olması gerektiği fikri, ülkede parlamenter cumhuriyetin ilanıyla benimsenmişti. "İstiklal Beyannamesi"nin 6. Maddesinde gösterildiği gibi "Azerbaycan'da hâkimiyet halkın karşısında sorumlu olan Milli Şura'ya aittir"⁴⁰ ifadesi devletin siyasal meşruluğuna haizdi. Bunun en belirgin göstergesi ise çok partili Azerbaycan Parlamentosunun tesis edilmesi idi.⁴¹ Azerbaycan'ın çağdaş siyasi bir yolda ilerlemesi hem ideolojik hem de ulusal kimlik anlamda ulus-devlet kavramını

³⁷ Nesiman Yagublu Müsavat Partisinin Tarihi, Bakü, 1997, s. 74

³⁸ Tam metni için ayrıca bkz. Vasif Gafarov-Giyas Şükürov, a.g.e., s. 135

³⁹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü, 2004, s. 28

⁴⁰ Asker Resulov (ed.), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Kurucuları (Oçerkler ve Makaleler), Bakü, 2018, s. 11

⁴¹ Anar İskenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yaranması ve Onun Tarihimizde Yeri", Strateji Tahlil, Sayı 1-2, (2018), s.26

bağımsızlık fikirleriyle birleştirmektedir. Ortaya çıkan bu tablo Tedeusz Swietochowski tarafından şöyle dile getiriliyordu:

Şimdiye kadar coğrafi bir bölgenin adı olan Azerbaycan artık iki milyonluk bir devletin adıdır. Tatarlar, Transkafkasya Müslümanları ve Kafkasya Türkleri kimi değişik adlarla anılan halk bu günden resmen Azerbaycanlı olmuşlardır.⁴²

Bu süreçte modern devlet kuruculuğunu pratik bir doğrultuda sürdüren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti Başbakanı F. Hoyski, 30 Mayıs 1918 tarihli telgraf aracılığıyla tüm dünyaya Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen duyurdu. Cumhuriyet hükümetinin karşısında durduğu önemli sorunlardan biri Kafkasya'da sınırların çizilmesi meselesiydi. 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanacak Batum Barış Antlaşması bu bakımdan önem kesp etmekteydi.⁴³ Konferansta iştirak eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adına Milli Şura Başkanı M. E. Resulzade ile Dış İşleri Bakanı M. H. Hacinski, Türkiye Devleti'ni temsil eden Adliye Bakanı Halil Mentşe ve Kafkasya Cephesi Başkomutanı Vehip Paşa arasında barış ve dostluk hakkında anlaşma imzalandı. Anlaşmanın 4. Maddesine istinaden Türkiye hükümeti Azerbaycan'ın talebi üzerine askerî yardımda bulunabileceği açıkça belirtilmişti.⁴⁴

Bu antlaşma gereği Azerbaycan en ağır ve zor şartlarda Türk ordularını ülkeye yardıma çağırma imkânını elde etmişti. Buradan anlaşıldığı üzere Türk hükümeti bölgedeki politik ve askeri eğilimi takip etmek için "Kafkasya İslam Ordusu" adı altında orduyu kurmaya karar verdi. Türk hükümeti Kafkasya'ya ordu gönderme kararı alınca Enver Paşa bu ordunun kumandanlığına kendi kardeşi Nuru Paşa'yı tayin etti.⁴⁵ Ordunun 5. Piyade Fırkası'nın başında duran Mürsel Bey (Mürsel Paşa Baku), yaklaşık 6 binlik bir kuvvetle Karakilise-Akstafa-Şemkir-Gence hattı üzerinden hareket ederek 10 Haziran'da Gence'ye ulaşan ilk Türk birlikleri oldu. Eylül ayı başlarında ise 56. Alay topçu birlikleri

⁴² Tedeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), çev. Nuray Mert, İstanbul, 1998, s. 73

⁴³ Nesiman Yagublu, Bakü'nün Kurtuluşu, Bakü, 2008, s. 18

⁴⁴ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 249

⁴⁵ Nesiman Yagublu, Kafkasya İslam Ordusu Azerbaycan'da, Bakü, 2013, s. 18

takviye gücü olarak Bakü harekâtında iştirak etmek için gönderildi.⁴⁶

16 Haziran 1918 tarihinde Tiflis'teki Milli Hükümet Gence'ye taşındı. Bu sırada Milli Şura'dan kenarda kalmış bazı kuvvetler tarafından hükümetin demokratik, cumhuriyetçi ve çağdaş düşünceye sahip temsilcilerine karşı bir tutum sergilenmekteydi. Bunun nedeni ise Azerbaycan'ın Osmanlı'ya ilhak edilip, edilmemesi tartışmalarıydı. Bu kuvvetler "İlhakçılar" adı altında faaliyet göstererek Nuru Paşa'dan yeni hükümet kurmasını talep ediyorlardı.⁴⁷ Ancak Nuru Paşa kendisinin bir asker olduğunu ve siyasi konulara müdahil olmayacağını bildirmişti.⁴⁸

Bakü'yü Bolşevik Rus ve Ermeni işgalinden kurtarmaya yönelik askeri harekât hazırlıkları başladığı sırada devlet kuruculuğu çalışmaları da hız kazandı. 26 Haziran'da Milli hükümeti, Azerbaycan Milli Ordusu'nun tesis edilmesi hakkında karar verdi. Ordunun kuruculuğuna ise Nuru Paşa öncülük ediyordu. 27 Haziran'da ise Azerbaycan Türkçesi resmi devlet dili olarak kabul edildi. Türkiye'den dersliklerin ve öğretmenlerin temin edilmesi için öneriler hazırlandı.⁴⁹

Devletçilik adına yapılan teşebbüslerin başında Bakü'nün işgalden kurtarılması dururdu. 12 Eylül 1918 tarihinde "İstanbul Konferansı" için Türkiye'de bulunan Azerbaycan Milli Şurası Başkanı M. E. Resulzade, Berlin'de Almanya ve Rusya arasında imzalanan "Brest-Litovski Antlaşması'na Ek" (27 Ağustos 1918) adı taşıyan yeni anlaşmayı protesto eden bir beyanat yayınladı. Anlaşmaya göre "Almanya Kafkasya'da Türk Ordusu'nun ilerlemesinin karşısını alacak ve Azerbaycan arazisinin Kür nehrine kadar olan kısmının Sovyet Rusya'ya terkedilmesini sağlayacaktır. Buna karşılık olarak Bakü petrollerinin yarısının kendisine verilmesi taahhüt edilmiştir."⁵⁰ Resulzade beyannamede, "...bu devletler için Bakü'nün sadece iktisadi bir zenginlik manası taşıdığını, ancak kendileri için bunun bir hayat-memat

⁴⁶ Nâsır Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Ankara, 1996, s. 76

⁴⁷ Yagublu, Kafkasya İslam Ordusu Azerbaycan'da, s. 12

⁴⁸ Celal Kasımov, Cumhuriyetin Tehlikesizlik Organları, Bakü, 2018, s. 44

⁴⁹ Yakup Mahmudov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Türk-İslam Dünyasında İlk Demokratik, Hukuki ve Dünyevi Devlet İdi", "Halk" Gazetesi, 29 Mayıs 2016

⁵⁰ Şahin, Diplomasi ve Sınır, s. 326

meselesi olduğunu, Bakü'süz Azerbaycan'ın yaşamasının mümkün olmadığını ve Azerbaycan Türklerinin de bu şehirden asla vazgeçmeyeceklerini ifade ediyordu.”⁵¹

Kafkasya İslam Ordusu'nun Bakü'yü “Sentrokaspi” Diktatör hükümetinden kurtarma harekâtı 28 Haziran'da başladı. Harekât ilk Garameryem, Göyçay, Ağsu ve Kürdemir istikâmetinde uğurla sürdürüldü.⁵² Aynı zamanda 36. Fırka'nın 106. ve 107. Alayları Bakü'ye yöneltilmek için hazırlandı.⁵³ Nuru Paşa'nın 10 Eylül talimatıyla başlayan Bakü'ye hücum hazırlıkları 14 Eylül'de tamamlandı. Bakü'ye doğru harekât Hocasen ve Bileceri istikâmetinde gerçekleştirildi. Otuz altı saatlik muharebeden sonra cephe hattına gelen düşmen orduları kumandanı şehri teslim etmeye hazır olduklarını bildirdi. ⁵⁴ Böylece başarılı askeri harekât sonucunda Bakü şehri özgürlüğüne kavuştu. 17 Eylül 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti Gence şehriden Bakü'ye taşındı. Bu olay “İstiklal Beyannamesi”nden sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyet tarihinde bir dönüm noktasıydı. Bakü şehri özgürlüğünü kazanarak Azerbaycan'ın başkenti ilan edildi. Azerbaycan topraklarını işgalden temizlenmesi sürecinde Kafkasya İslam Ordusu 4 binden fazla asker ve subay şehit verdi.⁵⁵

1918 yılının sonlarına doğru İttifak devletlerinin savaşı kazanma umutları kalmamıştı. Türkiye'nin müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan Eylül'de savaşı sürdüremeyeceklerini fark ettiler. Önce Bulgaristan daha sonra Almanya, Avusturya-Macaristan ateşkes için ABD başkanı W. Wilson ilkelerine başvurdu. 30 Ekim 1918 tarihinde Ege Denizi'nin Limni adasının Mondros Limanı'nda Türkiye ile İngiltere arasında işgal planı olarak nitelendirilen ateşkes anlaşması imzalandı. Türkiye'nin yenilgisini resmileştiren anlaşmanın 11-ci ve 15-ci maddesi ile Azerbaycan ve Kafkasya'da bulunan Türk Ordusunun harpten evvelki hudutlarına çekilmesi şartı ileri sürülmüştü. 17 Kasım 1918'de Türk İslam Ordusu'nun Bakü'den çıkarılması

⁵¹ Şahin, a.g.e., s. 327

⁵² Türker Rüştü, Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında, Bakü, 2008, s. 56

⁵³ Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, s. 76

⁵⁴ Rüştü, Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında, s. 112

⁵⁵ Mehman Süleymanov, Kafkasya İslam Ordusu ve Azerbaycan, Bakü, 1999, s. 414

hakkında emir verildi.⁵⁶ Böylece Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki varlığına son verilse de ülkede Türk öğeleri yok edilemedi. Azerbaycan'da kalan eski ordu mensupları ve öğretmenler faaliyetleriyle Türk varlığını ülkede muhafaza ettirdiler.⁵⁷

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun Tesisi

Azerbaycan Milli Şurası'nın 20 Kasım 1918 tarihli kararına esasen 120 mebusan oluşan parlamentonun açılışı 3 Aralık 1918 tarihine tayin edildi. 1917 yılının sonlarında Rusya Duması'na seçilmiş 44 kişiden ibaret Türk-Müslüman mebus heyeti yeni parlamentonun esas terkiibini oluşturuyordu. Diğer mebusların eski yerli komiteler tarafından şehir ve taşradan seçilmesi karara bağlanmıştı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunda etnik mensubiyete göre yerlerin dağılımı ise şu şekildeydi: "Azerbaycan Türklerine 80, Ermenilere 21, Ruslara 10 yer⁵⁸, diğer az sayılı halklardan olan Almanlara 1, Yahudilere 1, Gürcülere 1, Polonyalılara 1, Bakü İşçi Sendikasına 3, Bakü Petrol Sanayicileri Birliğine ise 2 mebus yeri ayrılmıştır."⁵⁹

Büyük ekseriyeti Azerbaycan Türklerinden oluşan parlamentonun açılışı, 4 günlük gecikme ile H. Z. Tağıyev'in Kız-Mektebi binasında, 7 Aralık 1918 yılında, saat 13:25'te Milli Şura'nın Başkanı M. E. Resulzade'nin halka müracaatıyla yapıldı.⁶⁰

Demokratik nitelik bakımından yeni bir ilerleme yolu seçen Azerbaycan Halk Cumhuriyet Parlamentosu devrimsel ve maarifçi değerlere sahipti. Dönemin son derecede ağır koşullarına rağmen kuvvetli bir yurttaşlık bilincinin yerleşmesini "toplumsal seferberlik" yöntemiyle güçlendirmeye çalışmıştı. Evrensel temelli değerlere paralel olarak farklı görüşler arasında uzlaşmayı, fikir alışverişini, söz hakkını ve kültürel faaliyetleri eski siyasetin ideolojik denetiminden çıkararak, özgürlük, birlik ve beraberlik yoluna yöneltmiştir.

⁵⁶ Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, s. 159

⁵⁷ Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), s. 212

⁵⁸ Atahan Paşayev, Açılmamış Sayfaların İzi İle, Bakü, 2001, s. 146

⁵⁹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü, 2004, s. 36

⁶⁰ İlham Abbasov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Tarafından Kabul Edilmiş Hukuki Aktlar", Kaspi, 22 Aralık 2016

Parlamentonun açılışıyla uzun zamandan beri özlemi duyulan değişikliklerin gerçekleştirilip meşrulaştırıldığı demokratik reformlar gündelik hayatın daha geniş bir alanına yayılmaya başlamıştı. 29 Kasım 1918 tarihinde parlamentonun açılışına ilişkin M. E. Rezulzade'nin halka müracaatı şu yönüyle dikkat çekmiştir:

Tarih hepimize bir yerde yaşamak mecburiyeti koymuştur. ...Milli ve mezhebi farklılıklara rağmen, bütün Azerbaycan vatandaşları bir vatanın evlatlarıdır. Her kes müşterek vatanımızda hayatlarını kurmak ve kendi saadetlerine birlikte yetişmek için birbirilerine yardım eli uzatmaları gerekir. ...Yeni parlamento yurdumuzun tek sahibi olacak, o, halkın mukadderatını tayin, hükümetini teşkil ve menfaatini koruyacaktır.⁶¹

Yukarıda tasvir edilen durum siyasi düzeyde gerçek bir ahenge ulaşmanın şartlarını hazırladı. İlk iş olarak F. H. Hoyski başkanlığındaki hükümet tüm yetkilerini parlamentoya devir etti. Yoğun müzakereler sonrasında A. M. Topcubaşov Parlamento Başkanı, H. Ağayev Başkan Yardımcısı, R. Vekilov ise Kâtip görevlerine seçildiler. Yeni hükümeti kurma yetkisi verilen F. H. Hoyski'den talep edilen reform programı hakkında bilgi alındı. 26 Aralık'ta Hoyski'nin yeni koalisyon hükümeti güvenoyu alarak faaliyete başladı. Koalisyon hükümetine 3 Rus Bakan alınmış ve Ermenilere teklif olunan 2 Bakanlık koltuğundan ise imtina edilmişti.⁶²

Parlamentoda 11 farklı fraksiyon ve grup temsil olunmuştur. "Müsavat" ve "Tarafsızlar" Fraksiyonu (38 mebus), "İttihad" (13 mebus), "Ahrar" (6 mebus), "Sosyalistler" (13 mebus), Tarafsız (3 mebus), parti bağıllığı olmayanlar (4 mebus), "Sol" tarafsızlar (1 mebus), Slav-Rus Cemiyeti (3 mebus), Azınlık Fraksiyonu (4 mebus), Ermeni Fraksiyonu (5 mebus) ve Taşnaksutyun Fraksiyonu (6 mebus) parlamentonun genel çatısı altında yerlerini almışlardır. Parlamentoda Nahçıvan bölgesini Araz-Türk Cumhuriyeti timsalinde 1 mebus temsil etmiştir. Azerbaycan'ın sosyal-ekonomik yapısına göre parlamentoda 43 toprak ağası, 15 petrol sanayicisi, 12 büyük tüccar ve 8 din adamı

⁶¹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü, 2004, s. 36

⁶² Anar İskenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yaranması ve Onun Tarihimizde Yeri", Strateji Tahlil, Sayı 1-2, (2018), s.27

yer almıştır.⁶³ Parlamentonun 17 ay faaliyeti döneminde 145 toplantı yapılmıştır. Parlamento 11 komisyondan oluşmuştur. Parlamento komisyonlarında 270'ten çok yasa tasarısı hazırlanmış ve onlardan 230'u yasalaşmıştır.⁶⁴

Parlamentoda sınıf bilinci, kimlik bilinci, dayanışma ve örgütlenme gibi öğelerin varlığı, alternatif fikirlerin gelişmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamenter sistem sayesinde farklı sosyal, siyasi, dini ve kültürel bakış açılarının bir arada var olabilesi için meşru zemin hazırlamıştır. Adem-i merkezîyet eğilimi gösteren güçler dahi, bu çatı altında güvenli bir biçimde faaliyetini sürdürebilmişlerdir. Fakat sivil özerkliklerini yitirmeden çelişkili bir tutum içinde olan bu öğeler zamanla devletin ve cumhuriyetin aleyhine sonuçlar yaratmaktan da geri durmamışlardır. Azerbaycan Parlamentosu tüm siyasi görüşleri kayda geçecek derecede güvence altına aldığı gerçekliği bu noktada kendini göstermiştir. Demokrasinin işleyişini kanıtlayan özelliklerden biri de onun çok partililik sisteme dayandırılmış olmasıdır. Parlamentoda kanunlar açık oy verme yöntemi ile kabul edilmiştir. Bütün yasa tasarılarının tertibatı ve yazılışı Azerbaycan Türkçesiyle sağlanmıştır.⁶⁵

Parlamentodaki mebusların ekseriyetinin Batı ve Rus tahsilli olması topluma modernleşme istikâmetini telkin etmiştir. Üslup, tarz ve kültürel nitelik bakımından cumhuriyetçiliğe sıkı sıkıya bağlı siyaset ürettikleri açıktır. Cumhuriyet kurucuları ve mebusların çoğu genç yaşta bu harekete katılmışlardır. Önce bağımsızlık, daha sonra modernleşme olarak bilinen ulus-devlet kavramı hem bu seçkinlerin hem de genel hâkimiyetin meşruiyet kaynağı olmuştur. Kastedilen hâkimiyet kavramı Azerbaycan halkının siyasi ve toplumsal birliğini amaçlamıştır. Azerbaycan'ın uluslararası mekânda tanınması için çağdaş bir devlet olma teşebbüsü evrensel değerlere dayandırılmıştır.

⁶³ Fuzuli İbrahimzade, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun Faaliyeti", Kaspi, 24 Mayıs 2018

⁶⁴ Anar İskenderov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Uğurlar ve Problemler", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri, Bakü, 2014, s. 5

⁶⁵ Musa Guluyev, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Millî Devletçilik Meseleleri", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri, Bakü, 2014, s. 48

Bu yolda parlamentonun ilk adımı A. Topçubaşov'un öncülüğünde M. H. Hacinski, A.Ağaoğlu, A. Şeyhzamanlı'dan oluşan bir heyeti "Paris Barış Konferansı"na göndermesidir.⁶⁶

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu tarafından kabul edilmiş yasaların önemli bölümü sosyal refah seviyesinin yükseltilmesine ve eğitimin yaygınlaştırılmasına aittir. Özellikle "Bakü Devlet Üniversitesi"nin tesisi hakkındaki 29 Nisan 1919 tarihli yasanın kabulü Azerbaycan'ın sonraki tarihi aşamasında müstesna hizmetlerden biridir. Ayrıca 1 Eylül 1919 tarihli yasayla 1919-1920 öğretim yılı için yabancı ülkelere 100 öğrencinin seçilerek gönderilmesi cumhuriyet adına iftihar edilecek durumdur. İngiltere (10), İtalya (23), Fransa (45), Türkiye (9) ve Rusya'ya (13) öğrenci gönderilmesi kararı alınmıştır.⁶⁷

Parlamentonun faaliyeti 7 Aralık 1918 yılından 27 Nisan 1920 yılına kadar bir dönemi kapsamıştır. Parlamentonun faaliyetini düzenleyen normatif hukuki esaslar 17 Mart 1919 tarihli yasayla tasdik edilmiştir. Bu süreçte demokratik değerlerin üstünlüğünü güvence altına almak için yönetici sınıfın istikâmet verici gücü parlamenter rejimin denetimiyle mümkün kılınmıştır. Liyakat, kamu hizmeti, hakkaniyet ve akılcı uygulamalar gibi modern eğilimler temel kriterler olarak devreye sokulmuştur. 7 Ağustos 1919 yılındaki kabul edilmiş yasayla Azerbaycan'da "Vatandaşlık Hakkında Kanun" yürürlüğe girmiş ve seçimlerin hukuki esaslarının alt yapısı hazırlanmıştır. Bu yasayla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 20 yaşına gelmiş her bir vatandaşına cinsiyet, etnik kimlik, siyasi düşünce ve dini inanç ayrımı gözetilmeksizin seçim hakkı tanınmıştır.⁶⁸

Azerbaycan Halk Cumhuriyet Parlamentosunda Siyasi Partilerin İdeoloji Silüetleri

19. yüzyılın başlarında Rusya ve İran arasında bölünen ve ortadan kaldırılan Azerbaycan'ın siyasi hâkimiyet bütünlüğü Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin tesisyle temin edilecektir. Ulus-devlet kavramı

⁶⁶ İbrahimzade, a.g.m.

⁶⁷ İbrahimzade, a.g.m.

⁶⁸ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu 1918-1920 (Stenografik Raporları), 1. Cilt, Bakü, 1998, s. 669

etrafında şekillenen siyasi bütünlüğün temel sütunlarından biri parlamento kurumuna aittir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devletinin kurucu ögesi olan parlamento kendine özgü yapısıyla siyasi ve toplumsal hareketlere yön veren farklı ideolojileri çatısı altına sığdırabilmiştir. M.E. Resulzade parlamentonun açılışında dediği gibi:

*Bağımsızlığımızı ifade eden üç renkli bayrağımız göklere kaldırılmıştır. ...Türk hürriyeti, İslam medeniyeti ve çağdaş demokratik idealleri temsil eden bu üç renkli bayrak daima başımızın üzerinde dalgalanacaktır.*⁶⁹

Maarifçilerin modernleşme süreciyle başlattıkları fikri değişimlerin ilk soyut örneği “hürriyet” kavramıyla ilgilidir. “Hürriyetçilik” bir kavram olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun temel ilkelerinden biridir. Toplumsal düzenin temeline konulan sosyal haklar, yasal hükümler ve yeni kültürel öğeler hürriyetin sağladığı olanaklarla somutlaşmıştır. Cumhuriyet yönetim düzenini ve bunun altında yatan felsefi sistemi belirgin biçimde kurumsallaştıran kavramlar ve parametreler ilk başta hür düşüncenin sağladığı eğilimin izlerini taşımakta ve özgür düşüncenin yükselişine ivme katmaktadır. Bir önceki bölümde siyasal farklılığın manzarası onu göstermektedir ki Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu üç temel sütun üzerinde faaliyetini gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık ideolojisi etrafında kümeleşen çeşitli siyasal partiler parlamentonun renkli yelpazesini çarpıcı ölçüde genişletmiştir.

Azerbaycan Parlamentosu çatısı altına “sol” uç olarak toplanan Sosyalist Blok, Slav-Rus Grup, Azınlık Fraksiyonu, Ermeni Fraksiyonu⁷⁰ evrensellik kisvesi altında faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak toplumsal dengeleri doğrudan etkileyen “bozucu milliyetçilik” faaliyetlerini evrensellik ilkeleri altında gizlemeyi başarabilmişlerdir. İdeolojik acıdan yeterince donatılmış bu akımlar hem de ulusçuluk akımlarının gelişmesi için itici bir güç olmuştur. Özellikle gelişme ve modernleşme anlayışı çerçevesinde milli, dini ve kültürel kimlikleri bir kenara iterek, tutundukları tek referans noktası evrensellik kavramıdır. “Sosyalist Blok” sözcüsü A. Şeyhülislamzade'nin evrensellik görüşler

⁶⁹ Gazanfer Recepli, Azerbaycan Tarihi: Oçerkler, Bakü, 2013, s. 319

⁷⁰ Mehmet Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, İstanbul, 1993, s.61

ekseninde fikirlerini açıklaması durumu şöyle teyit etmektedir: “Biz tek bir bağımsız Azerbaycan’ın aleyhine idik. ...Komşularımız Gürcü ve Ermeniler istiklâllerini ilan edince bu aleyhtarlığı bırakıp, birinci sırada istiklâl yanlısı olmuşuzdur.”⁷¹

Azerbaycan’da siyasi-ekonomik düzenin değiştirilmesini temel şart olarak ele alan ilk siyasi örgüt 1898 yılında Bakü’de kurulmuştur. Burada önemli bir hususu kaydetmek gerekir ki bu dönem Azerbaycan Türkleri “siyasi örgütlenme”* faaliyetlerden uzak durmaya çalışmışlardır. 1899 yılında ise Bakü’de Rusların teşebbüsüyle kurulmuş 6 Sosyal-Demokrat eğilimli siyasi teşkilat faaliyet göstermiştir. Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi Bakü Komitesi bu gruplar içinde ilk siyasi-ideoloji parti olarak Azerbaycan’ın siyasi hayatında etki alanını genişletmiştir. Ekim 1904 tarihinde tesis olunmuş “Himmet” adlı Müslüman Sosyal-Demokratik Teşkilatı N. Nerimanov, M. E. Rezulzade, M. Azizbeyov ve S. Efendiyev’in öncülüğünde Çarlık rejiminin despotik uygulamalarına karşı özgürlük taleplerini dile getirmişlerdir. İlk başlarda Azerbaycan Sosyal Demokratları ve diğer bölge sosyalist grupları anayasal bir hükümet yolunda mücadeleye başlamışlardır. Daha sonraki dönemde evrenselci ideolojik temelli örgütsel yapıların kurulmasına ağırlık vererek, düzene karşı saldırmışlardır.⁷² Sosyal-Demokrat bir görüşle girilen mücadelede 8 saat iş günü, maaşlar, yaşam standartları, iş güvenliği, düşünce özgürlüğü ve insan hakları gibi talepler öne sürülmüştür.⁷³

Çarlık sömürgesindeki ikinci kuşak Türk-Müslüman siyasiler ise Bolşeviklerin “ulusların devletten serbestçe ayrılarak bağımsız devlet kurma hakkına”⁷⁴ sahip olmaları gerekir görüşlerini kendilerine uygun bularak, desteklemişleridir. Böylece topraklarını ilhak etmiş dış güçlerin

⁷¹ Baykara, a.g.e., s. 258

* Azerbaycan Türkleri arasında ilk siyasi örgütlenme Genççe şehrinde Şubat 1905 yılında kurulan “Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi”dir. Eylül 1906 yılında A. Ağaoğlu tarafından kurulan “Difâi-Mücadeleyi Milli Fıkrası” ise milli hassasiyetleri ilk kez ön plana çıkaran siyasi bir örgüttür. “Difâi” parti programında “Taşnaksutyun’un Türk-Müslümanlara karşı başlattığı kıyım politikasına karşı milli dayanışmanın önemine dikkat çekmektedir.

⁷² Zenkovsky, a.g.e., s. 251

⁷³ Recepli, a.g.e., s. 271

⁷⁴ Zenkovsky, a.g.e., s. 153

ülkeden kovulabileceğine ümit etmişlerdir. Sonraki süreçte hâkimiyetin Bolşeviklere verilmesinde faal rol oynayarak, milli kuvvetlerin aksine hareket etmişlerdir. Rusya Sosyal-Demokrat (Bolşevik) Partisi'nin himayesinde faaliyetlerini sürdürmüş bu örgütlerde, tek bir devlette refaha ulaşılacak kanaati hâsıl olmuştur. Amaçlarını gerçekleştirebilme adına 1920 yılında "Sosyalist Blok"un iki siyasi örgütü olan "Himmet" ve "Adalet" Partisi'nin faaliyetini durdurduğunu duyurmuştur. Fesih edilen parti üyeleri yeni kurulan Azerbaycan Komünist Partisi'nin saflarına katılmıştır.⁷⁵

Parlamentoda faaliyetlerini aşırı milliyetçi çizgide sürdüren ve iki fraksiyonda temsil olunan Ermeni mebusları dış güçlerin (Rusların) tertibinin bir ürünüydü. Aslında iki fraksiyonda yer alan 21 mebus tek mevkide dayanarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin siyasal sisteme karşı aşırı muhalif bir tutum içindeydiler. Her iki fraksiyon Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgaline zemin hazırlayan siyaseti formüle edebilecek güce itaat etmiş ve Bolşeviklerin himayesine girmişlerdi.⁷⁶ Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları ön planda tutan hem "Ermeni Fraksiyonu" hem de "Taşnaksutyun" Partisi 1905 yılında başladıkları tahribat girişimlerini parlamentonun çatısı altında sürdürmekten kaçınmamışlardı. Çünkü "Ermeni sorunu Batı güçlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinin bahanesi"⁷⁷ olduğu gibi Azerbaycan'ın iç işlerine Rusya'nın müdahalesi için de bir tehlike arz ediyordu. Ermeni fraksiyonlarının parlamenter sistemdeki faaliyeti açık göstermiştir ki Ermeni siyasileri Azerbaycan devletçiliğini, iktisadi gelişim seviyesini ve toprak bütünlüğünü temin eden her vasıtayı tahrip etmek fikriyle boy göstermişlerdi. Ermeniler bu yöntemleri senelerce uygulamışlardı ve en nihayetinde kalıcı adımlar atılmasına karar vermişlerdi. Hatta parlamentoda aşırı milliyetçi-ayrılıkçı "Büyük Ermenistan" hülyasının tebliği için kürsü elde etmek amacı Rusya'nın direktifleriyle paralel isteklere sahipti.⁷⁸

⁷⁵ Macit Efendiyev, Soçineniya, II. Cilt, Bakü, 1990, s. 356

⁷⁶ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, a.g.e., s.166

⁷⁷ Ernest E. Ramsaur, Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul, 2011, s. 49

⁷⁸ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.135

Sosyal-siyasi felsefesini çekingen bir tavırda ortaya koyan liberaller ise Rus ve Avrupa okullarında eğitim görmüş ve büyük burjuvazi temsilcilerinden müteşekkil bir gruptu. Siyasi çizgisi tarafsızlık görüşüyle kuvvet kazanmıştı.⁷⁹ Sosyal ve ekonomik alanların kalkınması için sundukları düşünce özgürlük ve adaletin tesis edilmesine bağlıydı. Siyasetin merkezi konumunda yer alan liberaller “Tarafsız Grup” olarak “Müsavat” Partisi’nin çizgisine paralel bir stratejiyi benimsemekteydi.⁸⁰ Dolayısıyla geleneksel değerlerle çağdaş yöntemleri paralel sürdürmüş olan “Tarafsız Grup” temsilcileri sarıldıkları evrensel ilkeleri uç noktalara değil, siyasetin merkezi alanına taşımışlardı. Ulusçuluk anlayışında milli ahlaki değerler ön plana çekilmiş, siyasi-ekonomi eğilimleri ise liberal ilkelere bağlanmışlardı. Cumhuriyetçi devlet iradesini toplumun ahlaki ve maddi varlığı ile bütünleştirebilme eğilimleri hem “ulusal egemenliğe” meşruluk kazandırmaya hem de toplumsal sıkıntıları doğru teşhis etmeye yönelikti.

“Tarafsız Grup” adı verilen blokun öncüleri A. Topcubaşov ve F. Hoyski “Müsavat” Partisi ile koalisyon kurarak Cumhuriyet kuruculuğunda önemli rol oynamışlardı.⁸¹ Genelde sorunlara daha gerçekçi yaklaşan “Tarafsız Grup” reform hareketlerini ekonomik kalkınmayla sınırlı tutmamış, tüm toplumsal katmanları sarsacak kadar genişletmeye çalışmıştı. Aralık 1918 yılında parlamentodan güvenoyu alarak icraata başlayan 3. Cumhuriyet Hükümeti reform fikrini ana tema olarak gündeme taşıdı. Hükümetin ilk toplantısında söz alan F. Hoyski reformlar hakkında görüşlerini şöyle özetlemişti:

Milletin terakkisi için ona siyasi ve ekonomik serbestliğin verilmesi zarureti doğmuştur. ...Köylü ve işçilerin ihtiyaçlarının temini Hükümetin en başlıca meselesidir. Toprak köylünün serencamına verilmelidir. Ayrıca reformların başarılı bir biçimde gerçekleşmesi için acil yasa tasarıları hazırlanmalı ve parlamento komisyonlardan geçmelidir.⁸²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurumsal kuruluşunun tam tamamlanmayışı ve reformların getirdiği sıkıntıların altında yatan

⁷⁹ Rezulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 62

⁸⁰ Mehmetzade, a.g.e., s. 102

⁸¹ Baykara, a.g.e., s. 276

⁸² Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, a.g.e., s. 126

nedenlerden biri bireysel teşebbüslerin eksikliği idi. Çünkü toplumun alt katmanı diye tabir edilen kesim durumu düzeltmek için gerekli olan yeterli bilgi ve sermayeden yoksun durumundaydı. Böyle bir durumda hükümet, “yurttaşlık” ve “vatandaşlık” bilincini taşıyabilecek toplumu oluşturma için çalışmaların içine girecekti. Bu devirde nüfus olarak en gelişmiş bölge Bakü şehriydi. Buradaki kozmopolit nüfus 19. yüzyılın ortalarından başlayarak şehirde kendilerine yer bulmuştu. Şehirde İranlılar, Ruslar, Ermeniler, Yahudilerden başka Kafkasya'daki halkları temsil eden çok sayıda insan yaşamaktaydı. Genel olarak İranlılar istisna olmakla ülkedeki yabancıların eğitim seviyesi ortalama bir Azerbaycanlı Türk'ten daha iyi durumdaydı.

Öte yandan program itibarıyla “Müsavat” Partisi'ne yakın bulunan “Ahrar” Partisi⁸³ “Türklük” kavramını “hilafetçilik” şeklinde algılayarak⁸⁴ “Müsavat” çizgisinden ayrıldı. Siyasi faaliyetini “yurttaşlık” ideolojisi çizgisinde sürdürdü. Parti beyannamesinde Cumhuriyet kuruluşunu takdir etmekle birlikte hükümet politikalarına tepkisini gösteriyordu. Parlamentoda tüm halkların huzur ve refahıyla ilgili görüşleri destekliyordu. Özellikle reformların geniş halk tabanlarına ulaşması için toprakların köylüler arasında bölünmesi ve 8 saat iş günü meselesini tartışmaya açmıştı. Dış siyasette komşu devletlerle dostluk ve barış yanlısı bir çizgiyi izlemiş ve Kafkasya halklarının bağımsızlık haklarını savunmuştu.⁸⁵ 28 Nisan 1920 tarihinde anlaşmazlıkların baş göstermesiyle Bolşevik işgali döneminde siyasi kriz çıkaran “Ahrar” Partisi, “Sosyalist” Blok ve “İttihad” Partisi'yle birlikte hareket ederek, Milli Hükümet'e itimatsızlık gösteren bir eylemin içinde yer almıştı.⁸⁶

Diğer taraftan “İslamlaşmak” kavramını ana ödev şeklinde benimsemiş “İttihad” Partisi bir ölçüde dini idealleri her şeye çözüm olacak şekilde dile getirmekteydi. Tüm varsayımları dini ideoloji çerçevesinde toplayarak milli beklentileri zayıflatmaktaydı. Resulzade'nin tespit ettiği gibi “...bu parti kendi mevcudiyetini Rusya ilişkileri dâhilinde tasavvur etmiştir. ...Fikirce ‘İttihad-ı İslam’ sistemine tâbidir. Az zamanda pek çok program değiştirmiştir. Toprak ve mülk meselesini

⁸³ Resulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 63

⁸⁴ Mehmetzade, a.g.e., s. 103

⁸⁵ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, a.g.e., s. 357

⁸⁶ a.g.e., s. 358

‘şer-i şerif’ ahkâmınca hallini ileri sürmüştür.”⁸⁷ Milli değerlere karşı dini değerleri koyan sağ uçtaki “İttihad” Partisi siyasi gösterilerin birinde “işte programınız budur!” diyerek Kur’an’ı kitlelere göstermiş ve dini duyguları istismar etmekten kaçınmamıştı. Mehmetzade’ye göre “bu cenahın sarıklı bir mümessili Bakü’nün ‘Teze Pir’ Camisi’nin minberinden ‘Müsavatçılar’ için ‘eşleri boş, kanları helâl’ diye bir fetva vermişti.”⁸⁸ İslami değerlere sahip çıkar gibi görünen İttihadçılar, kendilerine özgü bir Panislamizm siyaseti güderek, dinsel öğretileri parti programının ilkeleri olarak kabul etmişlerdi. “Şiiilerle Sünniler arasındaki geleneksel düşmanlık, İran’daki Şii din temsilcileriyle dinsel ve kültürel bağlar, İttihad’ın Türk düşmanlığının en bariz örneğini teşkil etmişti.”⁸⁹ Ayrıca Müslümanlar parçalanmasın diye Rusya’nın federasyon şeklindeki yapılanmasına karşı çıkmış, genel Rusya ölçeğinde tek merkezli siyasi bir yapının kurulmasına ilişkin düşüncelere parti programında yer vermişti.⁹⁰

İslamcılığı siyasi-ideoloji çizgide benimseyen “İttihad” Partisi, Eylül 1917 yılında “Rusya Müslümanlık” Partisi ile birleşerek tek organizasyon şeklinde boy göstermişti. Rusya Müslümanlarının Rus hâkimiyeti çatısı altında toplanması gerektiği fikri basmakalıp bir şekilde savunulmaktaydı.⁹¹ 10 Nisan 1919 yılında partinin I. Kongresi’nde isim değişikliğine giderek “Kafkasya İttihad Fırkası” adını aldı. Bu gelişmeler sonucunda partinin en çok göze çarpan şahsı olarak öne çıkan Karabey, 14 Mayıs 1919 yılında partinin başına geçti.⁹² Azerbaycan siyasi hayatında pek kabul görmeyen popülist bir karaktere sahip olan Karabey, özgür düşünceden yana olan ulusalcılardan daima rahatsızlık duymaktaydı. “Türklük” söylemlerine karşı ilkeleri savunan İttihadçılar fikirlerini şöyle savunmaktaydı: “İslam dini her zaman evrensel olduğundan milliyetçi görüşleri benimsememektedir. ...Firkamızın ana hattını oluşturan ve Hz. Peygamberce öğütlenen ‘enternasyonalizm’in ne denli derin bir ilke olduğu fikri böylece

⁸⁷ Resulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 62

⁸⁸ Mehmetzade, a.g.e., s. 64

⁸⁹ Zenkovsky, a.g.e., s. 258

⁹⁰ Mehmetzade, a.g.e., s. 70

⁹¹ Tedeusz Swietochowski, a.g.e., s. 127

⁹² Altay Göyüşov, Azerbaycan’da İttihadçılık, Bakü, 1997, s. 61-62

doğrulanmıştır.”⁹³ 11. Kızıl Ordu güçlerinin Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye geçmesine destek gösterileri düzenleyen parti, daha sonra kendisini fesih ederek Azerbaycan Komünist Partisi'ne katılmıştı.⁹⁴

Tüm siyasi temayüllerin ötesinde Azerbaycan'ın “milli egemenlik” varlığını demokratik telakki içinde gören “Müsavat” Partisi, siyasi mücadelesini en ağır şartlar altında sürdürmekteydi. Cumhuriyetin kurucu önderlerinden M. E. Resulzade “Müsavat” Partisi'nin genel karakteriyle ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu:

*Müsavat Partisi, mefkûre itibarıyla milliyetçidir. ...Türk dünyasının bir gün müttehit ve müttefik olacağına inanmaktadır. Azerbaycan istiklâlinin ilk şiarını meydana atan bu fırkadır.*⁹⁵

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan siyasi-entelektüel düşüncesinin merkezinde yer alan “Türklük”^{96*} kavramı, Y. Akçura'ya göre “...milliyetçilik olarak açıklanabilecek seviyede çağdaş tarihe bilimsel bir hareketlik katmıştı.”⁹⁷ “Türklük” kimliğinin millet ve milliyetçilik

⁹³ Zenkovsky, a.g.e., s. 258

⁹⁴ Göyüşov, a.g.e., s. 78

⁹⁵ Resulzade, Kafkasya Türkleri, a.g.e., s. 61

* İttihat ve Terakki'nin kurucularından ve ilk Türkçülerden A. Hüseyinzade'nin “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?” adlı tahkikatı ve Ebu Turab Ahund'a cevaben yazdığı “Yazımız, Dilimiz ve Birinci İlimiz (yılımız)” makalesinde (Ülken, a.g.e., 385) Türklük kavramı ilk defa pozitivizm ve sosyolojik yöntemlerle ele alınmıştır. A. Hüseyinzade'nin sunduğu düşünce örgüsünde “Turan” ideali milletin kültürel ve maddi varlığıyla bütünleştirilmiştir. Özellikle Rusya Müslüman-Türklerinin bağımsızlık meselesi, dilin Türkçeleşmesi, eğitimin laikleştirilmesi ve siyasi-idari sistemin Batılılaşması istikâmetinde Y. Akçura'nın başlattığı ideolojik tartışmalara önemli derecede katkı sunmuştur. Y. Akçura'dan A. Hüseyinzade'nin ayrıldığı temel çizgi ise Kafkasya Türklerinin kendi kaderlerinin tayini için Osmanlı Devleti himayesine alınıp, alınmaması tartışmaları olmuştur - (Swietochowski, a.g.e., s. 163). Bu fikir karmaşası daha sonralar Nuru Paşa'nın Gence şehrine geldiği dönemde de anlam kazanmaya başlamıştır. A. Hüseyinzade, milliyetçilik kavramını ırksal bir bağlamdan çıkararak, din ve kültür olgusuyla özdeşleştirmiştir - (Ersanlı, a.g.e., s. 80). 1906 yılında Tiflis'te A. Hüseyinzade'nin çıkardığı “Füyuzat” adlı derginin esas konseptinde Türk-İslam değerleri, kültürel bilincin estetik-bedii düşüncesi, modernleşme parametreleri ile uygun hale getirilmiştir. “Türklük” milli seferberliğe ve dayanışmaya temel oluşturacak seviyede karakterize edilmiştir - (Terane Abdullayeva, Azerbaycan Edebi Fikrinde Batıcılık Meyilleri (XX. Yüzyılın Başları), Bakü, 2014, s. 33).

⁹⁷ Büşra Ersanlı, İktidar ve Tarih: Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937), İstanbul, 2015, s. 82

kavramı içinde tanımlanması ve siyasi istikâmette kavramsallaştırılması “Müsavat” Partisi’nin ilkelerinde kalıcı yer almıştı. Türk-Müslüman toplumunun kalkınmasında ve modernleşmesinde belirleyici bir formül olan “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak”* görüşü ileri düzeyde tartışmaları beraberinde getirdi. Daha önceleri Gaspıralı ve arkadaşları tarafından kültürel boyutta telakki edilen “Türklük” kavramı, Nisan 1904 yılında “Türk” dergisine Y. Akçura’nın yazdığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı yazı, siyasi bakışın izlerini taşımakla birlikte ideolojik bir muhtevayı ihtiva ediyordu.⁹⁸

“Türklük” düşüncesini somut şekilde yeni bir safhaya taşıyan “Müsavat” Partisi, bu kavramı siyasal ve toplumsal düzenin temel ögesi olarak yansıtmaktaydı. “Müsavat” Partisi’nin bu istikâmetteki çalışmaları 1911 yılında* M. E. Resulzade’nin hazırladığı tüzük ve programla başlamıştı.⁹⁹ Parti bildirgesinde “...emekçilerin, köylülerin, Türk ve diğer Müslüman halkların milli-kültürel haklarının muhafazası demokratik ilkelere göre”¹⁰⁰ belirlediği açıkça ifade edilmişti. Parti programında din ve devlet işleri ayrı ayrılıkta bir model olarak Batı’da şekillenen tabloya uygun çizilmekteydi. Programda din olgusu şöyle açıklanıyordu:

*Din, insan hayatının en önemli amillerinden biridir. Her bir din mütedeyyinleri arasında büyük irtibat ve medeniyet hâsıl etmektedir. ...Fakat bu irtibatta milliyetçilik değil, evrensel hassasiyet vardır. İslamiyet çağdaş anlam ile evrensel bir değerdir.*¹⁰¹

17 Haziran 1917 yılında N. Yusufbeyli öncülüğünde tesis edilen “Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası” ile birleşen “Müsavat” Partisi, “Türk Adem-i Merkeziyet-Müsavat Partisi” adını aldı. Parti başkanlığına ise M. E. Resulzade seçilmişti. Siyaset, hukuk, hürriyet, ekonomi, kültür

* Ülken’e göre “...bu üçlü düstur daha önceleri Ali Suavi tarafından ileri sürülmüş ve savunulmuştur.” - (Ülken, a.g.e., s. 385)

⁹⁸ Landau, a.g.e., s. 26

* Partinin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler vardır.

⁹⁹ Swietochowski, a.g.e., s. 107

¹⁰⁰ Nesiman Yagublu, Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi, Ankara, 2015, s. 25

¹⁰¹ a.g.e., s. 60

gibi konuları sayfalarında tartışmaya açan “Açık Söz”* gazetesi partinin yayın organı idi. M. E. Resulzade “Açık Söz” gazetesi hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştı:

Azerbaycan'ın basın hayatında 'Açık Söz' gazetesi ilk defa olarak Kafkasya'daki Müslüman ve Tatar diye bilinen halkın 'Türk' olduğunu açıklıkla ve ısrarla ortaya koymuş ve bu konuda her türlü mücadeleyi vermekten çekinmemiştir.¹⁰²

Ocak 1919 yılında Bakü'de toplanan “Müsavat” Partisi'nin 2. Kongresi'nde partinin program ve amaçları halka beyan edildi. Programda kabul edilen “hürriyetçilik, milliyetçilik, bağımsızlık, halkçılık ve cumhuriyetçilik”¹⁰³ ilkeleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin değişmez dayanaklarıyla somutluk kazanmaktaydı. Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığına ve refahına adanan tüm çalışmalar bu ilkeler ışığında yol almaktaydı. Parti programınının 53. Maddesi'nde sunulan fikirler ülkede devrim nitelikli değişimlerin kaynağını teşkil etmekteydi. Özellikle “...eğitim ve öğretimde din, mezhep ve millet ayrımı yapılmaksızın erkek ve kadınların eşit haklara sahip”¹⁰⁴ olduğu fikri, çağdaşlaşma anlayışının izlerini taşımaktaydı. Bu maddenin sözde kalmaması için 60. Madde'nin kabulü çözümleyici bir nitelik olarak hazırlanmıştı. Bu maddeye göre “eğitim ve öğretim tüm vatandaşlar için ücretsiz ve mecburiydi.”¹⁰⁵

“Müsavat” Partisi “Tarafsız” grupla birlikte parlamentoda 38 mebusla temsil olunmaktaydı. Resulzade'nin öncülüğünü çektiği bu grup bütün çalışmalarını ulus-devlet konsepti kapsamında yürütmüş ve ülke güvenliği ön sırada yer almıştı. İlk parlamento ülkede kurucu bir kurumu olarak görevini yürütmekteydi. Yeni anayasa çalışmaları için parlamentodaki siyasi fraksiyonlar müşterek menfaatler doğrultusunda hazırlık yapmışlardı. Uzun süren müzakerelerden sonra parlamentonun 21 Temmuz 1919 tarihli toplantısında “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

* “Açık Söz” gazetesi 2 Kasım 1915 yılında Bakü'de yayınlanmış ve bir bakıma halkın sesini ifade etmiştir.

¹⁰² Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti, İstanbul, 1990, s. 17

¹⁰³ Mehmetzade, a.g.e., s. 54

¹⁰⁴ a.g.e., s. 59

¹⁰⁵ a.g.e., s. 59

Kurucu Meclisine Seçimlerin Yapılması Hakkında” karar kabul edildi. Yasada seçimlerin demokratik eşit haklara dayanarak, doğrudan ve gizli oy verme usulüyle yapılması karara alındı. Seçimlerin tarihi 20 Nisan 1920 yılı olarak tayin edilmişti.¹⁰⁶ Ancak bu gelişmelerin ötesinde dış etkenlerin Azerbaycan’a sirayet etmesi durumu değiştirmiş ve seçimlerin yapılmasını engellemiştir.

27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosu son toplantısını karşı karşıya kaldığı işgal tehlikesinin kaygısıyla yaptı. Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkezi Komitesi Bakü Bürosu ve Merkezi İşçi Konferansı adından verilen ultimatoma (M. E. Resulzade ve arkadaşları tarafından) parlamentoda şiddetle kınanmasına rağmen sonuç bildirgesi hâkimiyetin Bolşeviklere verilmesi yönünde idi.¹⁰⁷ Nitekim yerli Bolşeviklerin katılımı ile 23 aylık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin bağımsızlığına son verildi. Parlamentodaki muhalif güçlerin desteklediği “Sovyet” formasyonu tüm çözüm yollarını tıkayarak, ülkeyi yeniden Rusya’nın işgaline sürükledi. Sovyet Rusyası müdahaleciliğini M. E. Resulzade parlamentodaki son konuşmasında şöyle gözler önüne sermişti:

Efendiler, saldırgan bir ultimatoma karşı karşıya bulunmaktayız. Teslim olunmaktan söz edilmektedir. Fakat teslim olmak ne demek? Kime neyi teslim edeceğiz. Bize denilmektedir ki sınırlarınızı geçen ordunun başında Necati adlı bir Türk komutan bulunmaktadır. Rusya’dan gelen bu saldırgan ordu, ...hayat ve memet mücadelesinde olan Türkiye’nin kurtuluşu için yürümektedir, bu yalandır. Gelen ordu Rus ordusudur. Komutanı Türk olsa bile, o, bir Rus’tur. Onun isteği 1914 sınırlarına yeniden sahip olmaktır. Anadolu’ya imdada yetişecek diye yurdumuza giren bu işgal ordusu buradan bir daha çıkmayacak şekilde gelmektedir. Kızıl Rusya ile anlaşmak için hükümet mutlaka Bolşeviklerin teslim sözüne uymak mecburiyetinde değildir. Bu saldırgan ultimatoma reddediyorum.¹⁰⁸

¹⁰⁶ İlahe Hamidova, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Siyasetinin Teorik Problemleri, Bakü, 1995, s. 67

¹⁰⁷ V. Allahverdiyev-Ş. Mehtiyev, Azerbaycan Demokratik Respublikası, Bakü, 1990, s. 18

¹⁰⁸ Nesiman Yagublu, Mehmet Emin Resulzade, Bakü, 1991, s. 146

Sonuç

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile meydana gelen gelişmeler bir anlamda ulus-devlet kavramı içerisinde somutluk kazanmaktadır. Sergilenen demokratik ölçütlerin işlevsellik kazanması laik ve modern toplumu inşa etme teşebbüsüyle başlayacaktır. Netice itibariyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sahip olduğu ulus-devlet karakterinin tarihsel kimliği, kültürel değerleri, evrensel müşterekleri ve dini inançları ihtiva eden teşviklerle var olabildiği adeta aşikâr olacaktır. Cumhuriyeti ilk olarak hazırlayan genel paradigma, maarifçilikten başlayarak farklı evrelerin getirdiği şartlarla siyasi ve toplumsal eğilimde kendisini göstermektedir. Azerbaycan toplumunun siyasi kimlik kazanması için tarihe ivme katan bu paradigma bir devlet olgusunun varlığıyla somutlaşmıştır. Özellikle İ. Gaspıralı, Y. Akcura ve A. Hüseyinzade üçgeninde şekillenen “Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık” kavramı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti örneğinde somutluk kazanarak, tarihi gelişmelerde yeni bir seyir alacaktır.

Özellikle “Türklük” kavramının ırka mı, kültüre mi, dile mi dayandırılması meselesi birçok problematik arayışları tartışmaların merkezine sürüklemiştir. Cumhuriyet ideali içinde kavramlaştırılan “Türklük” tanımı dil, kültür ve müşterek entelektüel hedeflerle şekillendirilerek, ulus-devlet problematikasıyla dikkate alınmıştır. İlk başlarda kongre dönemlerinden süregelen kimlik arayışı sorunu ancak “Müsavat” Partisi'nin kuruluşuyla çözüme kavuştuğunu nitelemek mümkündür. Bu bakımdan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dayandığı milli kimlik tanımı “Türklük” kavramı altında formüle edilmiş, meşru bir devlet politikası olarak benimsenmiştir. A. Hüseyinzade'nin 1905'ten itibaren savunduğu bu fikir* “Türk” kimliğine ya da şahsiyetine yeni bir boyut katmıştır. Bu düşünce akımı parlamenter yapı içinde tayin edici özelliklere sahip olmanın yanı sıra dil, kültür, din, fikir birliği, yurttaşlık, toplumsal dayanışma gibi kavramları sömürge kalıbından kurtarmıştır.

* A. Hüseyinzade'nin savunduğu “Türklük” kavramı, 1911-1912 tarihinde Z. Gökalp tarafından benimsenmiştir – (Ülken, a.g.e.,s. 391). 1918 yılında yayınlanan “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak” adlı kitapta Z. Gökalp, “Türklüğü” toplumsal bir etken olarak izah etmiştir. “Türklük” kavramı Z. Gökalp'a göre “...şuuraltı olanı şuur düzeyine çıkarmaktır - (Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak ve Doğru Yol, haz., Yusuf Çotuksöken, İstanbul, 1976, s. 28)

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun en önemli yapıtlarında biri “vatandaşlık” hakkında kanun ve kadınlara tanınan seçim hakkı idi. 1919 yılında parlamento Müslüman Doğu halklarının tarihinde ilk defa kimliğinden ve cinsinden asılı olamayarak ülkenin bütün yurttaşlarına eşit şekilde vatandaşlık haklarının tanınması teminatını verdi. Tarihsel koşullar buna müsait olmasa da reformların uygun bir biçimde uygulanması işine hassasiyetle girilmişti. Çünkü güçlü bir biçimde dile getirilen eleştirilerin açıklığa kavuşturulacağı tek yer parlamento idi. Toplumunu özgür ve katılımcı hedeflere doğru cesaretle teşvik etmek için parlamento kurumu itici bir gücüydü. Tüm toplumsal katmanları kapsayan problematik meseleler hukuk ve yasa çalışmalarıyla çözülmeye çalışılıyordu. Konunun teorik tarafına hassaslıkla eğilen A. Ağaoğlu gibi entelektüeller meselenin özünü modernleşmede görür ve parlamenter bir siyasi ortamın milli ilerleme için kaçınılmaz bir şart olduğunu savunuyordu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milli devlet zirvesine vardığı noktada ulus-devlet kavramının tüm özelliklerini gerçekleştirebilme iradesini gösterdiği aşikârdır. Parlamenter sistemin kılavuzluğunda dünyanın gelişmiş halklarının sıralarına eşit bir zeminde katılmanın yolları aranmıştır. Birlikçi ve dayanışmacı bir yaklaşımla toplumun tarihsel geçmiş bağlarını modernleşme olgusuyla uzlaştırarak devlet kuruculuğunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Cumhuriyet kurucuları yeni devlet anlayışında toplumsal gerginlikleri artıracak ihtimalleri bile tepkiyle karşılamışlardır. “Vatandaşlık” ve “ülke” kavramı parlamentonun toplanmasıyla birlikte güçlenip ve yaygınlık kazanmıştır. Diğer taraftan ülke bağımsızlığı ve toprakların kurtuluşu için yapılan mücadele ulus-devlet itimadını temin edebilme gayesini izlemiştir. Ayrıca rasyonalist bir yoldan ilerleyerek modern hukuk düzenlemelerinde esas alınan mülkiyet hakkının tanınması meselesi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ayırt edici özelliklerinden biridir. Bu özellik neticesinde ülkenin sosyal-ekonomik gelişimi için yeni fırsatlar doğmuş ve geleneksel toplum yapısından modernleşmeye doğru bir eğilim başlamıştır.

Kaynakça

Abbasov, İlham, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Tarafından Kabul Edilmiş Hukuki Aktlar", *Kaspi*, 22 Aralık 2016.

Abdullayeva, A. (ed.), *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hasan Bey Zerdabi* – 170, Bakü 2012.

Abdullayeva, Terane, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Batıcılık Meyilleri (XX. Yüzyılın Başları)*, Bakü 2014.

Ağayev, Yusuf-Ahmedov, Sebuhi, *İstiklal Yürüşü*, Bakü 2009.

Akçura, Yusuf, *Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, der. Sakin Öner, İstanbul 1978.

Aliyarlı, Süleyman, *Tarihimiz: Açıklanmamış Mevzuları İle*, Bakü 2012.

Allahverdiyev, V-Mehtiyev, Ş, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü 1990.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu 1918-1920 (Stenografik Raporları), 1. Cilt, Bakü 1998.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, I. Cilt, Bakü 2004.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul 1975.

Caferov, Vasif, "Cumhuriyet Parlamentosunda Vatandaş Cemiyeti Kuruculuğu", *Ekspress*, 10 Mart 2017.

Carr, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, I. Cilt. çev. Orhan Suda, İstanbul 2006.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999.

Efendiyev, Macit, *Soçineniya*, II. Cilt, Bakü 1990.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 2015.

Figes, Orlando, *Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, İstanbul 2009.

Gafarov, Vasif-Şükürov, Giyas, *Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri Esasında)*, Bakü, 2017.

Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri II*. Cilt, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 2004.

Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul 2016.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak ve Doğru Yol*, haz. Yusuf Çotuksöken, İstanbul 1976.

Göyüşov, Altay, *Azerbaycan'da İttihadçılık*, Bakü 1997.

Guluyev, Musa, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Milli Devletçilik Meseleleri", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri*, Bakü 2014.

Hasanov, Cemil, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde (1918-1920)*, Bakü, 1993, 42

Hamidova, İlahe, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Siyasetinin Teorik Problemleri*, Bakü 1995.

Hüseynov, Haydar, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakü 2007.

İbrahimzade, Fuzuli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosunun Faaliyeti", *Kaspi*, 24 Mayıs 2018.

İskenderov, Anar, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: Uğurlar ve Problemler", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 95. Yıl Dönümüne Dair Respublika Bilim Konferansının Belgeleri*, Bakü 2014.

İskenderov, Anar, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yaranması ve Onun Tarihimizde Yeri", *Strateji Tahlil*, Sayı 1/2, (2018).

Kanlıdere, Ahmet, *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Eskişehir 2013.

Kasımzade, Feyzulla, *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1956.

Kasımov, Celal, *Cumhuriyetin Tehlikesizlik Organları*, Bakü, 2018.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987.

Landau, M. Jacob, *Pantürkizm*, çev. Mesut Akın, İstanbul 1999.

Mahmudov, Yakup, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Türk-İslam Dünyasında İlk Demokratik, Hukuki ve Dünyevi Devlet İdi", *Halk Gazetesi*, 29 Mayıs 2016.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 2015.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara 1991.

Neciyev, Elçin, *Kafkaslarda Türk Katliamı*, Emre Yayınları, İstanbul 2006.

Paşayev, Atahan, *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Bakü 2001.

Ramsaur, Ernest E. *Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul, 2011.

Recepli, Gazanfer, *Azerbaycan Tarihi: Oçerkler*, Bakü 2013.

Resulov, Asker (ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Kurucuları (Oçerkler ve Makaleler)*, Bakü 2018.

Resultzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul 1990.

Resultzade, Mehmet Emin, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1991.

Resultzade, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul 1993.

Resultzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Problemi*, Ankara 1996.

Rüştü, Türker, *Kafkas Türk İslam Ordusu Bakü Yollarında*, Bakü 2008.

Süleymanov, Mehman, *Kafkasya İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü 1999.

Süleymanov, Mehman, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harp Tarihi*, I. Cilt, Tahran 2014.

Swietochowski, Tedeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*, çev. Nuray Mert, İstanbul 1998.

Şahin, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 110

Şahin, Enis, *Diplomasi ve Sınır*, İstanbul, 2005.

Topçubaşov, Ali Merdan Bey, "Azerbaycanlılarla Bolşeviklerin Müsademesi, Ermenilerle Bolşeviklerle Beraber Hareketi", *Azerbaycan Elimler Akademiyasının Haberleri Tarih, Felsefe ve Hukuk Serisi*, No. 3, Bakü 1990.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2014.

Yagublu, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade*, Bakü 1991.

Yaguplu, Nesiman, *Müsavat Partisinin Tarihi*, Bakü, 1997.

Yagublu, Nesiman, *Bakü'nün Kurtuluşu*, Bakü, 2008.

Yagublu, Nesiman, *Kafkasya İslam Ordusu Azerbaycan'da*, Bakü, 2013.

Yagublu, Nesiman, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara 2015.

Yüceer, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, 1996.

Zenkovsky, A. Serge, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, çev. Ali Nejat Ongun, Ankara 2000.